Masterthesis Jeanette Pors ~ Universiteit van Amsterdam

Het leger in opstand?

Hoe internationale en nationale spanning aan het einde van de Eerste Wereldoorlog, de Harskamprellen belangrijk maakte

Auteurgegevens

Naam: Jeanette Pors

Studentnummer: 10382607

Mailadres: privé

Postadres: privé

Begeleider

Prof. Dr. Wim Klinkert

Foto op voorblad: ‘Een soldaat op wacht bij de afgebrande barakken na afloop van de muiterij in de Harskamp’
(© foto Nederlands Instituut voor Militaire Historie, via www.boekje-pienter.nl)

Inhoudsopgave

0. Inleiding – 7 –

0.1 Hetgeen geschreven is – 8 –

0.2 Problemen – 11 –

0.3 Doelstelling en nut – 12 –

0.4 Vraagstelling – 13 –

0.5 Bronnen en werkwijze – 13 –

1. Nederland en de Harskamp eind 1918 – 15 –

1.1 Soldaten in opstand – 15 –

1.2 Profiteren van de oorlog? – 18 –

1.3 Laffe en vloekende officieren – 20 –

1.4 Politiek Nederland – 22 –

1.5 Revolutie – 23 –

1.6 Het naderende einde – 25 –

2. Muiterij in de Harskamp? – 26 –

2.1 Muiterij in het woordenboek – 26 –

2.2 Muiterij in Nederland? – 28 –

2.3 Niet nog meer slachtoffers – 31 –

2.4 Wetboek van Militair Strafrecht – 34 –

2.5 Muiterij en de Harskamp? – 37 –

3. Ernstig oproer, brand, doden en gewonden – 39 –

3.1 Reacties in de kranten – 39 –

3.2. Reacties van de Tweede Kamer – 51 –

3.3 Onderzoeksrapporten – 57 –

3.4 Militaire reactie – 62 –

3.5 Om niet te vergeten – 64 –

4. Conclusies – 68 –

4.1 Kortstondige aandacht – 68 –

4.2 Woorden maken sensatie – 69 –

4.3 Terminologie – 69 –

4.4 Stemming – 70 –

5. Bron- literatuurverantwoording – 72 –
5.1 Primaire bronnen – 72 –
5.2 Secundaire bronnen – 73 –
6. Bijlage – 77 –
6.1 Grievenlijst van onderzoekscommissies – 77 –

´Muiterij in de Harskamp. Men meldt uit Arnhem: Waarschijnlijk als gevolg van het intrekken van de verloven zijn de militairen van het 1ste reg.[iment] infanterie in de Harskamp Vrijdagavond aan het muiten geslagen; er werd met scherp geschoten terwijl de officieren op de vlucht sloegen. Zaterdag heeft dit muiten zich voortgeplant naar de Harskamp. Dit legerkamp is geheel platgebrand.'
(*De Tribune. Revolutionair Socialistisch Volksblad* - 28 oktober 1918)[1]

[1] N.N., 'Muiterij in de Harskamp', in *De Tribune. Revolutionair Socialistisch Volksblad,* 28 oktober 1918.

Inleiding

Legerkamp De Harskamp, gelegen op de Veluwe nabij Ede, stond op vrijdag 25 en zaterdag 26 oktober 1918 in het teken van uit de hand gelopen onlusten. Al op zondag 27 oktober berichtten zowel plaatselijke als landelijke kranten over ernstige muiterij in het legerkamp. Generaal C.J. Snijders stelde direct een commissie aan om de gebeurtenis te onderzoeken en op 2 november kon deze al rapport uitbrengen. Ook de regering bemoeide zich met de zaak en stelde eveneens een onderzoek in en stuurde na hevige debatten in de Tweede Kamer generaal Snijders op 9 november 1918 naar huis.[2]

Deze verwarrende en verontrustende situatie maakte onderdeel uit van de laatste maand van de Eerste Wereldoorlog. Een oorlog die zich afspeelde op meerdere fronten binnen en buiten Europa. De oorlog aan het Westfront veranderde binnen enkele maanden van een bewegingsoorlog in een loopgraafoorlog. Grootschalige offensieven hadden weinig ander resultaat dan een groot aantal doden en gewonden en enkele meters terreinwinst. En hoewel aan het Oostfront de oorlog nog in beweging was, kon ook hier geen overwinning worden geboekt.

Het oorlogsgeweld ging aan Nederland voorbij, het land wist de neutraliteit te behouden. Of dat gelukt is door de opstelling van het Nederlandse leger aan de eigen landsgrenzen[3], door handig diplomatiek spel of door de goodwill van de strijdende partijen[4], daar verschillende meningen over. De neutrale positie betekende niet dat de oorlog aan Nederland voorbij ging. Om een aantal zaken te noemen: de scheepvaart ondervond hinder van de Britse en Duitse agressie op zee, vluchtelingen kwamen in grote getale de Nederlandse grens over en het Nederlandse leger was vier jaar lang in alle staat van paraatheid.[5]

Nederlandse jongens en mannen lagen vier jaar lang onder de wapenen, zij moesten voorkomen dat de neutraliteit door de strijdende partijen werd geschonden. Gedurende de gehele oorlog hebben de soldaten paraat gestaan zonder een schot te lossen. De kranten schreven in 1918 over mobilisatiemoeheid, de soldaten verveelden zich.[6] De economische situatie

[2] P. Moeyes, *Buiten Schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2001) 333-4.
[3] W. Klinkert, 'Met de pen of met het zwaard. Militaire middelen en de verdediging van de neutraliteit 1910-1914', in H. Binneveld (ed.), *Leven naast de catastrofe. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (2001) 13-26, 17.
[4] C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog (1899-1919) Derde deel: 1917-1919* (Groningen 1973) 21-3.
[5] R. Janssens, 'Nuances in neutraliteit: Het optreden van de Koninklijke marine in Nederland en Nederlands-Indië tijdens de Eerste Wereldoorlog', in H. Binneveld (ed.), *Leven naast de catastrofe. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (2001) 27-36, 29.
[6] N.N., 'De muiterij in de Harskamp', in *Het Volk. Dagblad voor de arbeiderspartij*, 30 oktober 1918.

in Nederland leidde in de laatste oorlogsjaren tot voedseltekorten die ook het leger niet oversloegen. Verveling en weinig eten zijn twee belangrijke factoren bij de onrust in het Nederlandse leger in de laatste maanden van de oorlog.[7]

Eind oktober sloeg op legerplaats de Harskamp de vlam in de pan. Oorzaak was het intrekken van de verloven. Na veel gemopper en grote woorden vlogen op de avond van 26 oktober de stenen door de lucht, gingen barakken in vlammen op en ontstond er een chaotische en beangstigende situatie.[8] Toch was de opstand de volgende dag onder controle, maar niet alleen in de Harskamp was het onrustig, ook in andere plaatsten waar gemobiliseerde troepen gelegerd waren, zoals in Amersfoort en Zwolle, vonden rellen plaats.[9]

Het zijn de reacties op de rellen die de Harskamp-opstand interessant maakt. In de kranten verschenen na het weekend verslagen over wat er gebeurde en waarom de soldaten aan het muiten geslagen waren. Grote woorden als muiterij en opstand werden te pas en te onpas gebruikt. Dit laat zien hoe ernstig de situatie werd ingeschat.

0.1 Hetgeen geschreven is

De Harskamprellen vormen maar een kleine schakel in de geschiedenis van Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog. De secundaire literatuur besteedt daarom weinig aandacht aan de onrust op de legerplaats, ondanks dat deze vaak wordt gezien als het begin van de mislukte Troelstra Revolutie. Neem het omvangrijke werk van historicus E.H. Kossman, *De Lange Landen 1890-1980. Twee eeuwen Nederland en België*, waarin hij slechts een enkele bladzijde wijdt aan de onrust in het Nederlandse leger eind 1918. De rellen toonden aan dat '*de lange jaren van dadenloze mobilisatie*' de discipline van het leger had verzwakt.[10] Historicus F. Wielenga noemt de rellen zelfs helemaal niet in zijn overzicht van Nederland in de 20ste eeuw.

Het werk *Buiten Schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* van P. Moeyes besteedt als een van de weinige overzichtswerken aandacht aan de rellen en de gevolgen. Niet alleen de aanleiding en verschillende oorzaken komen naar voren, ook de gevolgen voor onder andere de positie van generaal C. Snijders.[11] Uit het werk van Moeyes blijkt tevens welke rol die de rellen hebben gespeeld in de aanloop naar de Troelstra Revolutie. De

[7] R.L. Blom en T. Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18* (Soesterberg, 2004) 224.
[8] Blom en Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland* ,212.
[9] M. Abbenhuis, *The art of staying neutral. The Netherlands in the First World War 1914-1918* (Amsterdam 2006) 240.
[10] E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België (Deel 2: 1914-1980)* (Amsterdam 2005) 39.
[11] Moeyes, *Buiten Schot,* 333-335.

mislukte revolutiepoging wordt in vrijwel alle overzichtwerken en meer toegespitste studies behandeld, maar de Harskamprellen worden slechts zijdeling besproken of aangestipt. Zo beschrijft J.S. Wijne in zijn boek *De 'vergissing' van Troelstra* de revolutie uitgebreid, maar met name de muiterijen in Kiel krijgen veel aandacht als de gebeurtenissen die Troelstra tot de revolutie hebben gebracht.[12] Dit neemt niet weg dat de Harskamprellen worden besproken, zowel de oorzaken als de gevolgen ervan. Wijne laat zien dat de rellen in de Harskamp en andere garnizoenssteden, duidden op een revolutionaire stemming in het leger.[13] Het leger was niet meer te vertrouwen, net zoals in Kiel, waardoor de Harskampgebeurtenis volgens Troelstra een reden tot revolutie was, aldus Wijne.[14] H.J. Scheffer schrijft in zijn boek *November 1918. Journaal van een revolutie die niet doorging*, dat het vooral de partijhistoricus W.H. Vliegen is geweest die de rellen tot het begin van de revolutie heeft verheven.[15]

Dat de onrust in de Harskamp verkeerd werd geïnterpreteerd door Troelstra, komt in de meeste werken wel naar voren. Zo schrijft R.L. Blom in het artikel '*De revolutiepoging van Troelstra in november 1918. Over socialisten, rode militairen en soldatenraden*' dat de S.D.A.P.-voorman zich vergiste in de mate van invloed van de sociaal-democraten in het Nederlandse leger. De muiterij en onrust in het leger en in de burgermaatschappij kon niet omgevormd worden tot een serieuze bedreiging van de Nederlandse staat en de heersende orde.[16]

Een boek waarin de schrijvers specifieker naar de invloed van het socialisme binnen het Nederlandse leger hebben gekeken, is dat van R.L. Blom en Th. Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18.* Dit is het enige werk dat uitvoerig aandacht besteedt aan de rellen in de Harskamp en de vraag of er nu sprake was van muiterij of juist niet. Het hanteert hierbij de definitie van muiterij uit het Wetboek van Militair Strafrecht waarin muiterij wordt omschreven als '*feitelijke insubordinatie [verzet tegen de krijgstucht of zijn meerdere] gepleegd door twee of meer vereenigde militairen*'.[17] Op basis van deze definitie stellen de schrijvers dat de onrusten in Harskamp vallen onder grootscheepse muiterij.[18] De schrijvers leggen niet uit wat in de definitie van muiterij wordt verstaan onder het woord 'vereenigde'. Van vereniging kan

[12] J.S. Wijne, *De 'vergissing' van Troelstra* (Hilversum 1999) 11.
[13] Wijne, *De 'vergissing' van Troelstra*, 11.
[14] Idem, 13.
[15] H.J. Scheffer, *November 1918. Journaal van een revolutie die niet doorging* (Amsterdam 1984) 20.
[16] R.L. Blom, 'De revolutiepoging van Troelstra in november 1918. Over socialisten, rode militairen en soldatenraden', in J.H.J. Andriessen, L. Dorrestein en P. Pierik (red.), *De Grote Oorlog – kroniek 1914-1918. Essays over de Eerste Wereldoorlog, deel 17* (Soesterberg 2008) 119-136, 133-4.
[17] Blom en Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland*, 184.
[18] Idem, 223.

immers sprake zijn als soldaten samenscholen of als er soldatenraden worden opgericht waarin een plan wordt gesmeed tot opstand. Vermoedelijk hanteren Blom en Stelling de eerste uitleg, er is namelijk geen sprake geweest van een soldatenraad in De Harskamp. Daarnaast spreken de schrijvers in de conclusie over een '*spontaan en louter militair gebeuren*'.[19]

De onrust binnen het leger eind 1918 werd door de Nederlandse regering als bedreigend ervaren. Verbazend is dat een gebeurtenis die toentertijd als schokkend werd ervaren, niet of nauwelijks in de literatuur van na de oorlog terug te vinden is. Dit zelfde fenomeen is terug te zien in het buitenland waar bijvoorbeeld de muiterijen van 1917 en 1918 ook niet in de eerste na-oorlogse publicaties over de Grote Oorlog zijn opgenomen. De hoeveelheid literatuur over Nederland in de Eerste Wereldoorlog is gering, er wordt weinig gedaan met de herinnering aan deze oorlog in Nederland. Twee studies die laten zien hoe er na WO1 met de herinnering aan de oorlog in Nederland is omgegaan zijn die van Ismee Tames, '*Oorlog voor onze gedachten' Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat, 1914-1918* en de masterscriptie van Harmen Meek over collectieve herinnering aan de Eerste Wereldoorlog in Nederland.

Deze twee studies schetsen een beeld van de Nederlandse geschiedschrijving waarin de Tweede Wereldoorlog, de Nederlandse Grote Oorlog, de Eerste Wereldoorlog overschaduwt. Dit neemt niet weg dat in het Interbellum wel degelijk is nagedacht over de rol van Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog. Toch komen in die zogenaamde gedenkboeken de Harskamprellen niet voor, de angst voor de Rode Revolutie daarentegen wel. Ook in het Interbellum blijft de angst duidelijk zichtbaar in de publicaties zoals bestudeerd door Tames.[20]

Een andere studie over de cultuurgeschiedenis van de Eerste Wereldoorlog is van Jay Winter en Antoine Prost. Hoewel zij niet specifiek naar Nederland kijken, geeft hun studie een mooi inzicht in de ontwikkeling van de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog. Tot de jaren 1940 werd er vooral door hoge militairen en politici geschreven over de oorlog. Zij rechtvaardigden hun optreden en bespraken uitgebreid de vraag wie schuldig waren aan de oorlog.[21] De rol van de gewone soldaat kwam niet ter sprake, zowel in positieve als in negatieve zin. Pas na de Tweede Wereldoorlog deed ook het sociale aspect en het verhaal van Jan Soldaat intrede in de historiografie van de Eerste Wereldoorlog. De Tweede Wereldoorlog was voor de Nederlandse geschiedschrijving van groter belang. De verschuiving in het histo-

[19] Blom en Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland*, 223.
[20] I.M. Tames, *'Oorlog voor onze gedachten'. Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat, 1914-1918* (Hilversum, 2006) 99.
[21] J. Winter en A. Prost, *The Great War in History. Debates and Controversies, 1914 to the Present* (Cambrigde 2005) 7-8.

riografisch debat zoals Winter en Prost deze neerzetten is niet direct terug te leidden op het debat in Nederland. Desalniettemin kan het een verklaring vormen voor de afwezigheid van de Harskamprellen in de gedenkboeken.

0.2 Problemen

De rellen op legerplaats de Harskamp stelden op de keeper beschouwd niet zoveel voor. Zoals uit hoofdstuk 1 zal blijken, handelden de soldaten niet met voorbedachte rade, maar was het intrekken van het verlof de druppel die de emmer met grieven deed overlopen.[22] Maar kijkend naar de reacties uit de samenleving op de rellen doen zich een aantal opmerkelijkheden of problemen voor, zoals het gebruik van de woorden muiterij en opstand. Hoewel de reacties spreken over muiterij is de daaraan verbonden straf nooit uitgevoerd. Waarom is er nooit gestraft? Was er dan toch geen sprake van muiterij of opstand? Of was er juist meer aan de hand?

Een moeilijkheid die met het gebruik van de juridische begrippen muiterij en opstand samenhangt, is die van de gebruikte definitie. In de verslaggeving in de dagen na het incident werd nog volop gesproken met grote begrippen. Maar in dezelfde artikelen worden al kanttekeningen gemaakt bij de ernst van de situatie. Waarom dan toch het gebruik van begrippen als muiterij en opstand? Ligt dat aan de onrustige tijd aan het einde van de Eerste Wereldoorlog? Of gebruikte de redacteur de grote begrippen om het artikel sensationeler te maken en daarmee meer lezers te trekken?

De rellen in de Harskamp vormden het begin van onrust in het Nederlandse leger. P.J. Troelstra, voorman van de S.D.A.P. zag in de onrust binnen het leger het begin van de socialistische revolutie in Nederland.[23] Naar het voorbeeld van Rusland in 1917 en Duitsland in 1918 zou ook in Nederland de socialistische partij de heersende macht omverwerpen en een nieuwe, socialistische staat beginnen. Helaas voor Troelstra waren de soldaten niet uit op verandering, maar ze wilden slechts fatsoenlijk eten en zo snel mogelijk naar huis. Dit was al voor het begin van de Rode Week bekend. Toch zijn de rellen de boeken in gegaan als het begin van de mislukte revolutie van Troelstra, waarom?

Een laatste moeilijkheid rondom de Harskamprellen is de verhouding tussen aandacht en het belang van de gebeurtenis. De opstand vormde het begin van de Troelstra-revolutie,

[22] L.J. Hazelbag, 'De invloed van de Harskamp-rellen op de positie van de officier', in J.H.J. Andriessen, M. Ros en P. Pierik (red.), *De Grote Oorlog – kroniek 1914-1918. Essays over de Eerste Wereldoorlog, deel* 7 (Soesterberg 2005) 227-265, 241-2.
[23] Blom, 'De revolutiepoging van Troelstra in november 1918', 133-4.

maar na de Eerste Wereldoorlog was er nauwelijks aandacht voor de rellen of de geest in het leger in het algemeen. Als de rellen belangrijk genoeg waren om een revolutiepoging te ontketenen, waarom is de Harskampgeschiedenis dan nauwelijks opgenomen in de geschiedschrijving van Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog?

0.3 Doelstelling

De Harskamprellen duurden nog geen 48 uur. Onderzoek door de militaire commissie direct na de gebeurtenis en het parlementaire onderzoek dat een aantal weken later plaatsvond, geven een goede beschrijving van wat er precies gebeurde. Ook de kranten geven, ieder met eigen accenten en verklaringen, een beeld van de gebeurtenissen. Daarom is nieuwe een reconstructie en verklaring van de gebeurtenis niet nodig. De reacties op de rellen zijn interessanter. Hoe schreven de kranten en hoe sprak de Tweede Kamer over het voorval? Waarom werd er op deze wijze gereageerd? Welke rol speelde het naderende einde van de oorlog en de revoluties in Rusland en Duitsland? Welke rol speelde de politieke kleur van de krant of parlementariër in de reactie op de Harskamprellen?

Door middel van de reacties kan de stemming in Nederland worden in beeld worden gebracht. Hoe er over de rellen werd gedacht en hoe dat tot uiting komt op verschillende manieren, geeft iets weer van de tijdsgeest in 1918. De cultuurgeschiedenis van de Eerste Wereldoorlog is nog nauwelijks in kaart gebracht. De studie van Ismee Tammes is één van de weinigen. Met deze scriptie wordt een aanzet tot de cultuurgeschiedenis van Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog gegeven. De rellen geven geen objectief beeld van de cultuur tijdens de gehele oorlog, maar slechts van de meest roerige weken/maanden van 1918. Juist op een moment van crisis en grote spanning komen onderliggende gevoelens van een bevolking aan de oppervlakte. Het is op zo'n moment mogelijk gevoelens en inzichten over niet alledaagse zaken als maatschappelijke onrust, in kranten en literatuur waar te nemen.

Met dit onderzoek wordt aangesloten bij het grotere debat van cultuurgeschiedenis van de Eerste Wereldoorlog. Het eerder genoemde boek van Winter en Prost is daar een voorbeeld van. Hoe zijn de reacties op de Harskamprellen te verklaren vanuit de Nederlandse cultuur, maar ook door de loop van de tijd? Veranderde in de loop van de jaren de visie op de rellen en waarom? De schaarse bronnen over de Harskamprellen kunnen in het licht van de veranderende opvattingen over de Eerste Wereldoorlog worden bezien.

0.4 Vraagstelling

Omdat de Harskamprellen relatief onbekend zijn, is veel terrein rondom de gebeurtenissen nog onontgonnen gebied is. Het doel is de gebeurtenis en de reactie in kaart te brengen en deze te plaatsen in het perspectief van de onrustige tijd eind 1918. Om het verhaal in goede banen te leiden, zal gebruik worden gemaakt van de volgende overkoepelende vraag:

Wat zeggen de reacties op de Harskamprellen over stemming in Nederland aan het einde van de Eerste Wereldoorlog?

De volgende deelvragen zullen als leidraad dienen voor de verschillende hoofdstukken:

Deelvraag 1: Wat gebeurde er in de Harskamp en waarom?
Deelvraag 2: Wat wordt er verstaan onder muiterij en opstand en was er in de Harskamp sprake van muiterij of opstand?
Deelvraag 3: Hoe werd er in de weken en jaren na de gebeurtenissen gereageerd op de Harskamprellen?

Het eerste hoofdstuk geeft een verslag van de Harskamprellen en beschrijft die elementen van de Eerste Wereldoorlog die belangrijk zijn voor het begrijpen van de reacties op de gebeurtenis. Om de reacties te kunnen begrijpen, is ook de definitie van begrippen als muiterij en opstand van belang. Aan de hand van het Militair Wetboek van Straf- en Tuchtrecht zullen enkele definities de revue passeren en zal de situatie in de Harskamp aan deze definitie getoetst worden. Met een helder beeld van de situatie zullen vervolgens de verschillende reacties in hoofdstuk 3 worden weergegeven en geanalyseerd.

0.5 Bronnen en werkwijze

Een deel van de Nederlandse kranten is door de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag gedigitaliseerd. Door zoektermen konden de kranten worden geanalyseerd en vergeleken. De volgende termen zijn gebruikt: ‘Harskamp’, ‘Muiterij’, ‘Onlust/onlusten’, ‘Oproer’, ‘Revolutie’ en ‘Woelingen’. De resultaten gaven niet alleen informatie over de rellen in de Harskamp, maar ook over reacties op andere, al dan niet vergelijkbare, voorvallen in binnen en buitenland.

De gebruikte kranten vormen een afspiegeling van de toen in Nederland bestaande zuilen. Voor de protestantse zuil zijn dat *De Heraut, De Waarheidsvriend, De Nederlander* en *De Standaard*. Voor de rooms-katholieke zuil *De Tijd* en *Het Centrum*. De liberale zuil wordt

vertegenwoordigd door de *Nieuw Rotterdamsche Courant* en het *Algemeen Handelsblad*. Voor de socialistische zuil zijn *De Tribune* en *Het Volk* gebruikt.

De kranten *De Heraut* en *De Waarheidsvriend* staan niet op de website van de Koninklijke Bibliotheek, maar zijn door de Erdee-mediagroep gedigitaliseerd. Een groot nadeel is dat *De Heraut* en *De Waarheidsvriend* respectievelijk een krant en tijdschrift zijn van de orthodox-gereformeerden. De bladen geven niet de 'algemene' opinie van de protestantse zuil weer. Daarom is ook *De Nederlander* (Christelijk Historische Unie) en *De Standaard* (Anti-Revolutionaire Partij) geanalyseerd. Nadeel van deze kranten is, dat ze niet gedigitaliseerd zijn en dus in het archief geraadpleegd zijn. Het is mogelijk dat berichten die bij de zoektermen naar voren zouden komen, nu niet opvallen. Toch moeten ook deze twee kranten worden meegenomen om een zo goed mogelijk beeld te krijgen van de berichtgeving door de protestantse zuil.

Naast de kranten is gebruik gemaakt van het tijdschrift *Militaire Spectator*, dit om te zien hoe binnen het leger gereageerd werd op de ongeregeldheden. Een andere bron vanuit het leger is het verslag van de onmiddellijk na de rellen ingestelde militaire commissie. Dit verslag is later gebruikt als basis voor het parlementaire onderzoek naar de algehele onrust in het leger.

Tot slot zijn ook de Handelingen van de Tweede Kamervergaderingen gebruikt om het verschil in de reacties op de rellen te analyseren. Ook deze verslagen zijn doorzocht met de bovengenoemde zoektermen, waarbij vooral de term 'Harskamp' veel bruikbare informatie opleverde.

Er is geprobeerd zoveel mogelijk verschillende bronnen te gebruiken voor dit onderzoek. Dit neemt niet weg dat er nog veel bronmateriaal niet gebruikt is, bijvoorbeeld toonaangevende tijdschriften. De omvang van het onderzoek is doorslaggevend geweest in het wel of niet gebruiken van beschikbaar bronmateriaal. Gedigitaliseerde bronnen hebben de voorkeur.

1. Nederland en de Harskamp eind 1918

Op zondag 27 en maandag 28 oktober 1918 verschenen allerlei verhalen in de kranten over een grote opstand in de Harskamp waarbij verscheidene doden waren gevallen en geen elke barak gespaard was gebleven voor het vuur.[24] Dit bericht werd de volgende dag al bijgesteld en verzacht. Er waren geen doden gevallen en volgens de verhalen slechts enkele lichtgewonden. Daarnaast waren er wel een paar barakken afgebrand, maar zeker niet het hele kamp.[25] Generaal Snijders stelde direct na de opstand een onderzoekscommissie samen om na te gaan wat er precies gebeurd was. Aan de hand van verhoren van de betrokkenen was een beschrijving gemaakt van de gebeurtenissen.

In dit hoofdstuk bevat een uitgebreide beschrijving van de Harskamprellen. Het zijn juist de details die belangrijk zijn voor het begrijpen van de reacties in kranten en overheid. Daarnaast wordt gekeken naar de situatie waarin de ongeregeldheden plaats vonden. Hoe stond het bijvoorbeeld met de economie en hoe was het politieke klimaat? Er wordt in dit hoofdstuk alleen gekeken naar die zaken die nodig zijn om de reacties op de rellen te begrijpen. Het is geen compleet beeld van Nederland tijdens de oorlogsjaren.

1.1 Soldaten in opstand

De rellen vonden plaats op vrijdag 25 en zaterdag 26 oktober 1918. Na het eten op vrijdagavond heerste er een luidruchtige stemming onder een deel van de soldaten. Wat begon met '*baldadig zingen in groepen*' ging al snel over in stenen gooien naar de barakken waar de verschillende administratieve bureaus in gevestigd waren, en naar de elektrische lampen.[26] Hierop reageerde de regimentscommandant, de hoofd- en verdere officieren door zich te mengen in de groepen en met de baldadig soldaten te spreken. De onrustige soldaten toonden nog respect voor hun meerdere door, zodra deze aankwamen, voor hen uit te wijken en te salueren. Maar zodra de officieren voorbij waren, klitten de soldaten weer samen en sommigen hadden zelfs het lef om voorwerpen achter de officieren aan te gooien. Hierbij raakte één van de officieren gewond aan het hoofd.[27]

[24] N.N., 'Soldaten-opstand in de Harskamp. De militairen steken hun barakken in brand. Geen verlof en te weinig eten', in *Het Volk. Dagblad voor de arbeiderspartij*, 28 oktober 1918.
[25] N.N., 'Muiterij in de Harskamp', in *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 29 oktober 1918.
[26] B.C. de Jonge, *Verslag van de commissie tot onderzoek naar de ontevredenheid in het leger* (Den Haag 1919) 7.
[27] Blom en Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland*, 211.

Om te voorkomen dat het hele kamp door de onruststokers zou worden aangestoken, werd appèl geblazen voor één van de bataljons. In eerste instantie werd dit niet overgenomen door de andere bataljons en het appèl werd niet gehoorzaamd door de manschappen. Een bataljon van een andere compagnie trad aan en verliet het kamp voor een korte mars. De achtergebleven relschoppers joelden de aangetreden soldaten uit, ook bij binnenkomst. Zij hadden gehoorzaamd aan hun meerdere, maar door sommige opstandigen werden daar dreigementen over geuit.[28]

Weer een ander bataljon was nog in rust in de barakken toen het werd belaagd met stenen en geschreeuw van de relschoppers. De daar aanwezige onderofficieren probeerden de onruststokers te pakken, maar deze konden in het donker ongezien wegkomen. Desondanks viel er een schot, niemand werd geraakt. Maar het feit dat geschoten werd, irriteerde de opstandige manschappen waardoor zij later, gewapend met stokken, terugkwamen en de officierskantine binnendrongen en vernielden.[29] Het vermoeden bestaat dat de manschappen op zoek waren naar een officier om verhaal te halen. Het waren er volgens *Het Volk* enkele tientallen, terwijl vele andere het gebeuren aanschouwden, maar zich afzijdig hielden.[30]

Na het blazen van het avondappel gingen alle manschappen naar hun barakken en verliep de nacht rustig. De opstand leek met een sisser te zijn afgelopen. Dit vermoeden werd versterkt doordat de zaterdagochtend in alle rust verliep. Daarom werden er geen bijzondere maatregelen getrokken. '*Men dacht dat het een voorbijgaande uitspatting was, waarna rust zou intreden*'.[31] Wel werd een onderzoek ingesteld naar de daders van de voorgaande avond en werden er vermanende woorden gesproken tot de opstandige manschappen. Daarnaast werd medegedeeld dat de schietende onderofficier van vrijdagavond uit het kamp was verwijderd. Hiermee leek de zaak afgedaan.

Rond twee uur 's middags kwamen de Regiments- en Bataljonscommandanten bijeen om de grieven van de soldaten te bespreken, te laat volgens de opstellers van het rapport.[32] Om half drie, de tijd dat anders de verloven ingingen, werd het opnieuw rumoerig en werd er weer baldadig met stenen gegooid naar zowel de manschap- als officiersbarakken.[33] Hiertegen werd niet opgetreden, hoewel er slechts was bepaald dat er geen geweld zou mogen worden gebruikt en dat de wachten niet mochten vuren.

---

[28] De Jonge, *Verslag van de commissie tot onderzoek naar de ontevredenheid in het leger,* 7.
[29] Hazelbag, 'De invloed van de Harskamp-rellen op de positie van de officier', 240.
[30] Blom en Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland,* 211.
[31] De Jonge, *Verslag van de commissie tot onderzoek naar de ontevredenheid in het leger,* 7.
[32] Idem, 8.
[33] Blom en Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland,* 211-2.

De baldadigheid mondde uit in de bestorming van de soldatenkantine (16.00u), die werd vernield en geplunderd. Hierbij werden ook de verboden alcoholische dranken buitgemaakt, volgens ooggetuigen bevonden zich beschonken soldaten onder de oproermakers. Na de plundering werd de kantine in brand gestoken met als gevolg dat de chaos nog groter werd. Soldaten die nog gehoorzaamde aan het gezag van hun officieren, renden nu naar de plaats van de brand en het gezag was weg.[34]

De officieren probeerden de orde te handhaven, maar zaten nog steeds vast aan het bevel geen geweld te gebruiken of te vuren. Hierdoor bleef er voor hen weinig anders over dan de brand te blussen en af te wachten. De bluswerkzaamheden mochten niet baten, want de vlammen sloegen over naar andere barakken welke tot de grond toe afbrandden.[35]

Ondanks de onrust van de vorige avond bezaten de soldaten nog steeds hun eigen munitie. Dit lag opgeslagen in de barakken en kwam tot ontploffing toen de barakken vlam vatten. Hierdoor leek het of de opstandelingen hun wapens afvuurden. '*Een en ander heeft aanleiding gegeven tot een onbeschrijfelijke paniek. De manschappen vlogen de barakken in, om hun hebben en houden te redden en daarmede te vluchten.*'[36] De verwarring werd nog groter toen de elektrische verlichting werd uitgezet. De draden dreigden te smelten en door het bluswater was kortsluiting niet uitgesloten. Daarom werd uit voorzorg de motor stopgezet, waardoor de legerplaats in duisternis was gehuld. Eind oktober was het immers al vroeg donker.

De situatie dreigde zover uit de hand te lopen dat één van de officieren het heft in eigen handen nam en bevel gaf te schieten na sommatie. Bij de verhoren werd herhaaldelijk aangegeven dat er werd geschoten zonder aankondiging, maar dit kan te wijten zijn aan de herrie van de chaos. '*Na dit optreden was in een korte tijd het kamp ledig, zodat de troepen die van elders te hulp kwamen feitelijk alle geëindigd vonden.*'[37] Die hulptroepen waren van alle omliggende plaatsen uitgerukt. Zelfs twee ambulances werden naar het kamp gezonden, ze bleken niet nodig.

Door het branden van de barakken en het schieten van de wacht was de chaos groot en ontvluchtten veel soldaten het kamp. Zij zochten hun toevlucht in de bossen en de omliggende dorpen en steden. Dit betekende dat de soldaten over een groot gebied verspreid waren, want het kamp lag midden op de hei met Ede als dichtstbijzijnde plaats op de afstand van een half

[34] De Jonge, *Verslag van de commissie tot onderzoek naar de ontevredenheid in het leger,* 8.
[35] Hazelbag, 'De invloed van de Harskamp-rellen op de positie van de officier', 240.
[36] De Jonge, *Verslag van de commissie tot onderzoek naar de ontevredenheid in het leger,* 8.
[37] Idem, 9.

uur lopen. Sommige liepen door naar Stroe waarvandaan zij de trein naar het noorden namen, waar de meeste soldaten hun huis hadden.[38] De vluchtelingen, zowel soldaten als officieren, waren van mening dat er van het kamp niets meer overgebleven was. De overgrote meerderheid van de leidinggevende was het kamp ontvlucht.[39]

Het kamp bestond echter nog wel, de situatie was rond half zeven 's avonds onder controle. Toen kon worden begonnen met het terughalen van de gevluchte manschappen. Op zondag 27 oktober was het grootste deel al uit eigen beweging teruggekeerd naar het kamp. Er waren toen nog extra bewakingsdiensten aanwezig, maar al snel kon de wacht worden overgelaten aan de oorspronkelijke bewoners van de Harskamp.[40] Zo snel als mogelijk werd het gewone leven weer opgepakt. Alleen de grootste raddraaiers werden gearresteerd, de algemene straf, strafoverplaatsing naar Brabant, liet nog even op zich wachten.

1.2 Profiteren van de oorlog?

De strijd van de Eerste Wereldoorlog ging aan Nederlands grondgebied voorbij. Dit betekende niet dat er niets van de oorlog gemerkt werd. In België werd hard gevochten tegen de binnengevallen Duitsers waardoor een grote stroom vluchtelingen de Nederlandse grens overstak.[41] Buitenlandse militairen werden op basis van het internationaal recht geïnterneerd.[42] Voor de burgervluchtelingen werden speciale vluchtelingendorpen gebouwd waarin een deel van hen het einde van de oorlog afwachtten.

Het was niet altijd eenvoudig de neutraliteit te bewaren. Groot-Brittannië en Duitsland hadden beide zowel last als voordeel van het neutrale Holland. Nadelig voor de Britten was dat zij geen gebruik konden maken van Nederland als springplank naar Duitsland. Daarnaast konden zij de Schelde niet gebruiken voor bevoorrading van de eigen en Belgische troepen in België.[43] Duitsland gebruikte Nederland als luchtpijp: noodzakelijke goederen konden via een omweg worden aangeschaft in Nederland waardoor Duitsland de Britse blokkade van de

[38] De Jonge, *Verslag van de commissie tot onderzoek naar de ontevredenheid in het leger,* 9.
[39] Blom en Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland,* 212.
[40] Idem, 213.
[41] E. de Roodt, *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel 2000) 173.
[42] E. de Roodt, 'Vluchtelingen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog', in J.M. Goris (red.) *De Kempen en de Eerste Wereldoorlog* (2008) 17-26, 18.
[43] M. Abbenhuis, *The Art of staying Neutral,* 35.

Duitse havens deels wist te omzeilen.[44] Een nadeel voor de Duitsers was dat onder andere de Rotterdamse haven niet konden worden gebruiken als uitvalsbasis aan de Noordzee. Hierdoor was een directe aanval op Groot-Brittannië veel ingewikkelder.

Het grootste voordeel voor Nederland was dat het geen deel nam aan de oorlog. Het leger bleef paraat, maar loste geen schot. Een ander voordeel van de neutraliteit was de mogelijkheid met zowel de Geallieerden als de Centralen handel te drijven. Dit was niet eenvoudig, want de Britten en Duitsers hielden de Nederlandse handelaars scherp in de gaten of zij niet aan hun vijand goederen doorverkochten. Via de speciaal opgerichte N.O.T. (Nederlandse Overzee Trustmaatschappij) kon tot ongeveer 1917 handel gedreven worden, zij het niet op vooroorlogs niveau.[45] De zeevaart werd steeds meer bedreigd door Britse mijnen en Duitse onderzeeboten.[46] Slechts een kleine corridor maakte het mogelijk de Noordzee te doorkruisen. De meeste Nederlandse slachtoffers vielen op zee door torpedering of mijnen.

Gedurende de oorlog ontstond schaarste, ondanks de voortzetting van de handel. Al in 1914 werd voor verschillende goederen het distributiesysteem ingevoerd, welke zich steeds verder uitbreidde. In 1918 was de schaarste het meest voelbaar, met name voor de armste bevolkingsgroepen. Zij hadden geen geld om hun karige rantsoen aan te vullen met producten van de zwarte markt.

Vanwege de mobilisatie waren de meeste huishoudens aangewezen op een inkomen van de vrouw en eventueel van de oudste kinderen. En door de schaarste aan grondstoffen steeg de werkloosheid. De onbeperkte duikbootoorlog van Duitsland maakte het vanaf 1917 steeds moeilijker goederen uit de koloniën te importeren. Hierdoor ontstonden niet alleen tekorten aan voedingsproducten, maar ook aan grondstoffen voor fabrieken.[47]

De voedselschaarste en werkloosheid leidden in 1918 tot enkele voedseloproeren. Vrouwen plunderden onder andere bevoorradingsboten met aardappels.[48] Ook de soldaten morden steeds vaker om hun verminderde rantsoenen. Hoewel deze voor de militairen groter waren dan die van de burgers, achtten de soldaten ze nog te weinig om naar behoeven te func-

---

[44] F. Snapper, 'De bedreiging door Duitsland van Nederland in de Eerste Wereldoorlog', in J.H.J. Andriessen, M. Ros en P. Pierik (red.), *De Grote Oorlog – kroniek 1914-1918. Essays over de Eerste Wereldoorlog, deel 1* (Soesterberg 2002) 284-302, 293.

[45] S. Kruizinga, *Economische politiek. de Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij (1914-1919) en de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 2011) 1.

[46] H. Andriessen, 'De invloed van de Britse blokkade en de Duitse duikbootoorlog op de neutraliteitshandhaving door Nederland', in M. Kraaijestein en P. Schulten (eds.), *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (2007) 144-170, 144-5.

[47] H. Klemann, ´Ontwikkeling door isolement. De Nederlandse economie 1914-1918', in M. Kraaijestein en P. Schulten (eds.), *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (2007) 271-309, 277.

[48] Moeyes, *Buiten Schot,* 299.

tioneren. Zowel de kwantiteit als de kwaliteit van het voedsel werd genoemd als één van de redenen van de opstand onder de militairen op de Harskamp.[49] Zoals uit de onderzoeksrapporten bleek, was deze grief niet gegrond: heel de samenleving moest het met minder voedsel stellen.[50]

Doordat het steeds moeilijker was voedsel overzee aan te schaffen, werd er door, met name de armste bevolkingsgroepen, honger geleden. Direct na het aflopen van de oorlog beloofde de Verenigde Staten enkele grote transporten met graan en tarwe naar Nederland te sturen. Nederland had immers zelf niet de mogelijkheid om haar eigen bevolking te voeden.

Hoewel de burger hier niet altijd wat van merkte deed Nederland het over het algemeen economisch niet slecht. Tot 1917 vond de handel nog relatief goede voortgang. Hoewel soms bemoeilijkt door regelgeving van de Geallieerden en de Centralen, werd er goed geld verdient aan de strijdende partijen.

1.3 Laffe en vloekende officieren

In de verschillende reacties op de Harskamprellen kregen de officieren de schuld van het uit de handlopen van de ontevredenheid. Zij vluchtten toen bleek dat ze hun manschappen niet meer in de hand hielden. Vooral in de kranten moesten de officieren het ontgelden. Eén van de maatregelen die door de minister van Oorlog werd getroffen, was de hervorming van de officiersopleiding.[51] De minister benadrukte dat de beslissing voor deze reorganisatie al voorgenomen was, maar dat de Harskamprellen de besluitvorming deden versnellen.[52] Het feit dat de hervormingen al in de pen zaten, bewijst dat de rol van de officier moest veranderen. Al lang voor de Eerste Wereldoorlog werd door de samenleving niet meer opgekeken naar de officier en zijn manschappen. Ouders zagen liever niet dat hun kinderen de dienstplicht vervulden. Volgens velen was het leger een plaats waar kinderen werden verziekt. Ze leerden er slecht taalgebruik en slechte gewoonten, en de officier was hier schuldig aan.

Er bestond een groot verschil tussen de beroepsofficieren die een gedegen opleiding hadden gevolgd en de verlofsofficier. Hij had een kortere opleiding genoten en was slechts parttime officier. De verlofsofficier diende zijn dienstplicht, deed herhalingsoefeningen en volgde cursussen en zodra het leger gemobiliseerd werd, werd hij samen met zijn dienstplich-

[49] De Jonge, *Verslag van de commissie tot onderzoek naar de ontevredenheid in het leger,* 25.
[50] Ibidem.
[51] Hazelbag, 'De invloed van de Harskamp-rellen op de positie van de officier', 228.
[52] 'Interpellaties van de heren Kruyt, Troelstra, K. ter Laan en Duymaer van Twist, betreffende het leger', *Verhandelingen van de Tweede Kamer,* 6 november 1918.

tigen opgeroepen om te dienen. In de regel bekleedden de beroeps de hoge rangen en de verlofsofficieren de lagere officiersrangen van luitenant en korporaal. Dit zorgde regelmatig voor wrijving. De legerplaats Harskamp werd voor een groot deel geleid door verlofsofficieren, met een kader van beroeps. De verlofsofficieren waren vaak jong en hadden weinig militaire vorming waardoor zij geen natuurlijk overwicht over de oudere manschappen hadden. Volgens het legerrapport over de Harskamprellen was dit één van de oorzaken van het uit de hand lopen van de rellen.[53]

Uit Kamervragen blijkt waarom de officier in de samenleving een slechte naam had. Om de manschappen onder de duim te houden, werd geregeerd door repressie en straffen.[54] Hierdoor bestond de verhouding tussen officier en soldaten uit angst. Er was bij de manschappen geen sprake van genegenheid of respect voor de persoon van de officier; dit zelfde gold voor de officier tegenover zijn onderschikten. De manschappen werden met grote regelmaat uitgescholden voor kleine vergrijpen en streng gestraft. Eén van de aanbevelingen van de parlementaire onderzoekscommissie was dat de officieren zich meer moesten bezighouden met hun manschappen. Zij moesten hun ondergeschikten beter leren kennen, weten wat hen bezighield en op deze manier een vertrouwensband scheppen. Als een mindere wist wat hij aan zijn meerdere had, zou hij hem eerder gehoorzamen. Een meerdere hoefde daardoor minder straffen uit te delen en een enkel vriendelijk woord was genoeg om de bevelen op te laten volgen.

Uit met name de krantenartikelen spreekt een mate van rechtvaardiging voor het gedrag van de in opstand gekomen soldaten. Als de officieren beter hadden geluisterd naar hun manschappen hadden ze geweten wat de grieven waren en had een goed gesprek of ondernomen actie de rellen doen voorkomen. Was het niet logisch dat de manschappen genoeg hadden van het onderdrukkende en terroriserende regime van de officieren? Uit de onderzoeksrapporten blijkt echter dat de rol van de officier wel onderdeel uitmaakte van de klachtenlijst, maar niet één van de belangrijkste oorzaken voor de rellen vormde.

[53] Nationaal Archief, Den Haag, Generale Staf (Algemeen Hoofdkwartier), 1914-1940, nummer toegang 2.13.70, inventarisnummer 5. Rapport van de Commissie tot onderzoek van de ongeregeldheden in de Legerplaats bij Harskamp, ingesteld ingevolge aanschrijving van den Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht van 27 oktober 1918.

[54] Hazelbag, 'De invloed van de Harskamp-rellen op de positie van de officier', 254.

1.4 Politiek Nederland

Toen in 1914 de oorlog uitbrak, werd door de Nederlandse regering alles op alles gezet om Nederland neutraal te houden. Dit was de wens van alle partijen in de Tweede Kamer, ook van de linkerzijde. Zij lieten de Kamer weten gedurende de oorlog in te stemmen met die maatregelen die noodzakelijk waren voor het behoud van de neutraliteit en geen activiteiten te ondernemen die de oorlogseconomie konden schaden. Dit betekende onder andere dat er geen stakingen werden georganiseerd. Deze situatie is de geschiedenis ingegaan als de zogenaamde godsvrede.[55] Dit was een unieke situatie, want de regering bestond toentertijd uitsluitend uit confessionele en liberale partijen.

Naar mate de oorlog voortduurde, zagen de socialisten in dat zij niet altijd met de regering in kon stemmen. In 1918 liepen de spanningen hoog op. Onderwerp van debat waren de voedselschaarste en de daaruit voortvloeiende voedselrellen, de stakende arbeiders in verband met de grote werkloosheid, het algemeen kiesrecht en de eis van gedeeltelijke demobilisatie. In juli 1918 vonden verkiezingen plaats. De socialistische partijen hadden goede hoop dat zij veel stemmen kregen en daarmee een groot aandeel in de Tweede Kamer en wellicht ministers mochten leveren. De uitslag viel erg tegen: slecht een kwart van het aantal Kamerzetels.[56] Dit had mede te maken met de wijziging van het kiesstelsel. Werd voor 1918 gestemd volgens het meerderheidsstelsel, waarbij een partij de meerderheid moet behalen in een kiesdistrict om zetels te verkrijgen, nu werd voor het eerst gestemd volgens het stelsel van evenredige vertegenwoordiging: de kiezer stemt op een persoon van de kandidatenlijst van een partij. Door deze wijziging kregen de confessionele partijen (RKSP, ARP en CHU) nog meer zetels en daarmee de meerderheid in de Tweede Kamer.[57]

De kiezer had gesproken, de Nederlandse samenleving bleef ondanks de slechte omstandigheden, trouw aan de conservatieve regering. Dit was een grote tegenvaller voor de socialisten. Daarom pleitten zij voor vrouwenkiesrecht, want de vrouwen hadden iedere dag te maken met de moeilijke economische omstandigheden. Als zij hadden mogen stemmen, hadden de socialisten zeker in de regering gezeten; dit bleek later niet zo te zijn.

Ook toen de onrust in het Nederlandse leger aan de dag kwam door de rellen op de verschillende legerplaatsen en in de kazernes, lieten de socialisten van zich horen. Volgens D.J. Wijnkoop (SDP, communist) luidden de soldatenopstanden de nieuwe tijd in, de revolu-

[55] A. Staarman, *Verre van Vredig. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Delft 2004) 13.
[56] Moeyes, *Buiten Schot*, 329.
[57] Ididem.

tie was aanstaande.[58] Hoewel het onderzoeksrapport van de door generaal Snijders ingestelde legercommissie duidelijk maakte dat de rellen in de Harskamp slechts antwoord waren op het plotselinge intrekken van de verloven, de mobilisatiemoeheid en de slechte kwaliteit van het voedsel, riep P.J. Troelstra (SDAP, socialist) 12 november de revolutie uit.[59] Hij deed dit om te voorkomen dat Wijnkoop een communistische revolutie zoals in Rusland, zou uitroepen. Door hem een slag voor te zijn, probeerde Troelstra geweld en anarchie te voorkomen.

De zogenaamde Rode Week, 9 tot en met 14 november, wordt ook wel de mislukte Troelstra Revolutie genoemd. Hoewel de socialisten dachten dat het leger zich achter hen had geschaard en ook de Nederlandse samenleving rijp was voor de omwenteling, kwam de revolutie niet van de grond. Burgerwachten en de Bijzonder Vrijwillige Landstorm werden in het leven geroepen als tegenhanger van het Nederlandse leger dat, zo werd door de regering vermoed, was beïnvloed door socialistische denkbeelden.[60] Mocht het leger geen gehoor geven aan het bevel de orde te bewaren, dan zou de Vrijwillige Landstorm deze taak overnemen. De paniek was groot, maar bleek ongegrond. De revolutiepoging bloedde dood en de manifestatie op het Malieveld waarbij koningin Wilhelmina werd rondgereden in een door soldaten voortgetrokken koets, trok een grote massa mensen.[61] Op deze manier toonde volk en leger een week na de onrustige Rode Week hun trouw aan land en koningin. Troelstra had zich vergist, de Nederlanders wilden geen revolutie, slechts een einde aan de oorlog.

1.5 Revolutie!

Het idee dat in Nederland ook een revolutie kon plaatsvinden, kwam voort uit de Russische en Duitse Revolutie. In 1917 legde de Russische soldaten hun wapens neer en schaarden zich achter de burgers die riepen om voedsel en vrede. Lenin greep de macht en sloot vrede met Duitsland met voor Rusland zeer ongunstige voorwaarden. Het geweld zette zich voort in een bloedige burgeroorlog tussen de Bolsjewieken en hun tegenstanders.

In de Nederlandse kranten werden de ontwikkelingen in Rusland met argusogen bekeken. Over de burgeroorlog werd uitvoerig verslag gedaan en met name het geweld wat ermee gepaard ging, werd breed uitgemeten. De situatie in Rusland was het schrikbeeld voor Nederland, een sociale omwenteling teweeg gebracht door geweld en anarchie mocht in Nederland

[58] Wijne, *De 'vergissing' van Troelstra*, 10.
[59] W.J. Loos, '1918. De revolutie die niet doorging en de bijzondere vrijwillige landstorm', in J.H.J. Andriessen, M. Ros en P. Pierik (red.), *De Grote Oorlog – Kroniek 1914-1918. Essays over de Eerste Wereldoorlog, deel 8* (Soesterberg 2005) 155-163, 160.
[60] Loos, '1918. De revolutie die niet doorging en de bijzondere vrijwillige landstorm', 160-3.
[61] Moeyes, *Buiten Schot*, 341.

nooit voet aan de grond krijgen.[62] Ondanks de uitgebreide verslaggeving bleef de Russische Revolutie ver weg. Dat de revolutiegeest zich kon verspreiden over de andere oorlogvoerende landen en ook in Nederland kon worden opgenomen, werd niet beschreven in de kranten. De angst dat het Rode Gevaar Europa zou overnemen was nog niet zo groot. Desalniettemin juichten de Nederlandse socialisten en met name de communistische Wijnkoop de machtsovername in Rusland toe en stelden deze als het grote voorbeeld. Ooit zou ook Nederland moeten geloven aan de revolutie, aldus de socialisten.

Toen in oktober 1918 in de Duitse havenstad Kiel de soldaten aan het muiten sloegen, kwam het Rode Gevaar angstig dichtbij. Het Duitse marinepersoneel weigerde nog langer te vechten tegen de Royal Navy (Groot-Brittannië), de oorlog was toch al verloren.[63] Ook in andere steden in Duitsland was het onrustig. Arbeiders grepen de macht en socialistische groeperingen eisten een wapenstilstand en het aftreden van de zittende regering. Deze trad af en keizer Wilhelm II vluchtte naar Nederland; de socialisten namen de regering in Duitsland over en de vrede werd getekend.[64]

De revolutie in Duitsland had zich niet geweldloos voltrokken, maar anarchie en geweld op grote schaal, zoals in Rusland, waren uitgebleven. De kranten in Nederland stonden bol van berichtgeving over de situatie in Duitsland. Het schrikbeeld van een revolutie kwam steeds dichter bij het vredige Nederland. De angst was groot dat ook in Nederland een revolutie werd ontketend en het daarbij behorende geweld en de anarchie.[65] Zoals hierboven is weergegeven was deze angst niet ongegrond. Troelstra en zijn tegenhanger Wijnkoop riepen immers steeds vaker om grootschalige hervormingen en dreigden met opstand en revolutie als de regering niet zou toekomen aan de geëiste hervormingen.

Zowel in Rusland als in Duitsland was muiterij het begin van de revolutie. Het is niet verwonderlijk dat toen de onrust in het Nederlandse leger uitbrak, de regering en de samenleving revolutievrees hadden. Niet alleen in de Harskamp kwamen de soldaten immers in opstand, ook in andere steden lieten de militairen door rellen weten zich niet langer te schikken in hun mobilisatielot. De angst voor revolutie bleek snel ongegrond, want het waren niet de maatschappelijke hervormingen of een revolutiegeest die de soldaten dreef, maar mobilisatiemoeheid, het intrekken van de verloven en het weinige voedsel. Toch zat de schrik er bij de regering en de samenleving goed in. Dit blijkt uit de grote aanhang van anti-revolutionaire

[62] N.N., 'Waarheen?', in *Het Volk. Dagblad voor de arbeiderspartij,* 26 oktober 1918.
[63] K. Koch, *Een kleine geschiedenis van de Grote Oorlog 1914-1918* (Amsterdam 2010) 407.
[64] Loos, '1918. De revolutie die niet doorging en de bijzondere vrijwillige landstorm', 157.
[65] N.N., 'Stormgetij', in *Het Centrum. Dagblad voor Utrecht en Nederland*, 9 november 1918.

manifestaties en de vele vrijwilligers die zich meldden voor de Burgerwachten en de Bijzondere Vrijwillige Landstorm. Uiteindelijk bleken deze niet noodzakelijk, want de rellende regimenten verklaarden zich trouw aan de koningin en het vaderland.[66]

1.6 Het naderende einde

Het einde van de oorlog was misschien wel net zo spannend en beangstigend als het begin. Was het in augustus 1914 de vraag of de Duitse troepen Nederland binnen zouden vallen, in november 1918 was dat eveneens de vraag. Aan het front in Noord-Frankrijk en België dreven de Geallieerde troepen de Duitsers steeds verder terug. In grote getale trokken de Duitse troepen terug naar Duitsland. Generaal Snijders was bang dat de Duitsers in hun terugtocht Nederlands grondgebied zouden betreden en daarmee de neutraliteit alsnog zouden schenden.[67] Om de grenzen te verdedigen tegen buitenlandse troepen werden alle verloven ingetrokken. Dit was de directe aanleiding voor de militairen in de Harskamp om te rellen.

In de laatste oorlogsmaanden ging het economisch bergafwaarts. Daar kwamen de vele vluchtelingen en geïnterneerde soldaten van de oorlogvoerende landen nog bij. Ook zij moesten worden gevoed. En de regeringen van België, Duitsland en Groot-Brittannië keken met argusogen toe of hun geïnterneerde soldaten wel voldoende te eten kregen.[68] Naast de voedselschaarste heerste in 1918 in heel Europa de Spaanse Griep. Hierdoor steeg het toch al hoge sterftecijfer in Nederland drastisch.

Vier jaar lange jaren wachtten de Nederlandse militairen op een vijand die niet kwam. De verveling sloeg al spoedig toe. Verlof en maaltijden waren de hoogtepunten in het soldatenleven. In het laatste oorlogsjaar werd de roep om demobilisatie steeds groter. Vrouwen wilden hun mannen en zonen vaker thuis en de regering zag in dat verveelde soldaten een gevaar voor de discipline konden vormen. De mobilisatie- of oorlogsmoeheid was in heel Nederland merkbaar. Het plotselinge intrekken van de verloven zonder enige uitleg, vormde de vlam in de pan.

[66] N.N., 'Koninklijk bezoek aan Apeldoorn', in *Algemeen Handelsblad,* 8 december 1918.
[67] Moeyes, *Buiten Schot*, 332.
[68] De Roodt, 'Vluchtelingen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog', 24-6.

2. Muiterij in de Harskamp?

In de berichtgeving over de gebeurtenissen in de Harskamp wordt gesproken over muiterij. Het vreemde is dat er nooit iemand berecht of gestraft is met de vastgelegde twaalf jaar gevangenisstraf.[69] De officiële rapporten spreken niet muiterij, maar gebruiken woorden als 'opstand' en 'rellen'. Volgens het Wetboek van Militair Strafrecht zijn dit andere vergrijpen waar andere strafmaten voor staan. De vraag reist of er sprake was van muiterij of slechts baldadigheid. Om daar achter te komen moet het Militair Strafrecht dat gold rond 1918, worden geraadpleegd. Zoals hieronder zal blijken is het moeilijk vast te stellen of er sprake was van muiterij.

Naast het raadplegen van het militair strafrecht wordt gekeken naar de betekenis van muiterij in het woordenboek en wordt gezocht naar voorbeelden van muiterij uit de Nederlandse geschiedenis en naar de muiterijen onder buitenlandse troepen in 1917 en 1918. De vergelijking met andere muiterijen in zowel binnen- als buitenland en de strikte definitie van het Militair Strafrecht, laten zien waarom het afhankelijk is van de definitie van het woord '*vereenigd*' of er gesproken kan worden over muiterij in de Harskamp.

2.1 Muiterij in het woordenboek

Het hedendaagse Van Dale Woordenboek geeft de volgende definitie van het woord muiterij:

1. Oproer van krijgs- of scheepsvolk.
2. Feitelijke insubordinatie, gepleegd door twee of meer verenigde militairen.[70]

Kijken we bij het woord 'muiten' dan volgt de omschrijving '*oproer maken, m.n. van scheeps- en krijgsvolk*'.[71] In alle legeronderdelen kan dus muiterij worden gepleegd en is er al sprake van muiterij als twee of meer soldaten samen ongehoorzaam zijn aan de opgelegde bevelen. Immers, insubordinatie betekend '*verzet tegen het gezag waaraan men door zijn*

[69] J.J.C. van Dijk, P.P.C. Collette en J.V. van Dijck, *Wetboek van militair strafrecht en wet op de krijgstucht* (Alphen aan den Rijn 1922) art. 119, pag. 127.
[70] T. den Boon en D. Geeraerts (red.), *Van Dale. Groot Woordenboek van de Nederlandse Taal* (Utrecht 2005) 2221 (deel 2).
[71] Den Boon en Geeraerts, *Van Dale,* 2221 (deel 2).

functie ondergeschikt is (m.n. in de krijgsdienst)'.[72] Voorgaande betreft de hedendaagse definitie van muiterij. Wat staat er in de Van Dale van 1914? De toenmalige definitie luidde:

'*Oproer, inz. van krijgsvolk: wegens muiterij onder zijne troepen kon de veldheer niets uitvoeren*'[73]

En onder muiten werd verstaan:

'Morrende zijne ontevredenheid toonen; oproerig worden, inz. van krijgsvolk'[74]

Muiterij heeft ontevredenheid als oorzaak en daarom worden opgelegde taken niet uitgevoerd. In het woordenboek van 2005 wordt muiterij geschaard onder insubordinatie, waarbij het onduidelijk is of hierbij opzet in het spel is, want de ongehoorzaamheid wordt begaan door '*twee of meer verenigde militairen*'. Is dat verenigd met voorbedachte raden of betekent dat, dat toevallig twee of meer soldaten ongehoorzaam zijn? Deze onduidelijkheid maakt voor het algemene spraakgebruik niet uit, in het strafrecht wel.

In de definitie van 1914 worden verschillende woorden gebruikt die te maken hebben met muiten, namelijk 'oproer' en 'morrend ontevredenheid tonen'. Vooral het woord oproer komt in de krantenberichten over de Harskamprellen vaak terug. Volgens het woordenboek van 1914 betekend oproer:

'*Groot rumoer, inz. verstoring der openbare rust, teweeggebracht door een volkshoop, die de veiligheid van personen of goederen aantast, of in vereeniging de vervulling van plichten weigert, waartoe men door de Staatswet gebonden is, of gewelddadig inbreuk maakt op het recht der regeering om straf uit te oefenen of andere aan deze toekomende handelingen uit te voeren.*'[75]

Door de loop van de tijd heeft dit woord niet aan kracht ingeboet, maar zal minder snel in combinatie met muiterij worden genoemd. Het is immers '*een beweging tegen het openbaar gezag en gaat gepaard met verstoring van de openbare orde*'.[76] Hier speelt mee dat er de laatste zestig jaar geen muiterij of openbare onrust binnen het Nederlandse leger heeft plaatsgevonden, maar des te meer in de samenleving. De angst dat het leger niet te vertrouwen is, is niet aanwezig in de huidige Nederlandse maatschappij.

[72] Den Boon en Geeraerts, *Van Dale,* 1534 (deel 1).
[73] J.H. van Dale, *Van Dale's groot woordenboek der Nederlandsche taal* (Leiden 1914) 1150.
[74] Idem, 1150.
[75] Idem, 1333.
[76] Den Boon en Geeraerts, *Van Dale,* 2495 (deel 2).

De ernst van de situatie is af te lezen aan de gebruikte woorden. De krantenberichten uit 1918 laten een gespannen indruk zien, met woorden die tegenwoordig ook worden gebruikt in minder ernstige zaken. Oproer of opstand wordt nu ook gebruikt in situaties van volksopstanden en massademonstraties en veel minder voor roering in het leger. Omdat het leger in Nederland na de Tweede Wereldoorlog nooit een gevaar heeft gevormd voor de vrede in de samenleving. Dit was anders in 1918 toen de oorlog nog gaande was en het gevaar ook binnenslands leek toe te slaan. Woorden als muiterij en oproer hebben in dergelijke context een meer gewichtige betekenis.

2.2 Muiterij in Nederland?

Uit bovenstaande blijkt dat zowel de land-, lucht- als zeemacht zich schuldig kunnen maken aan muiterij. Toch wordt vaak de zeemacht geassocieerd met deze misdaad. Typ de combinatie Nederland en muiterij in, in een bibliotheekcatalogus of internet en de zoekresultaten betreffen voornamelijk werken over de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Muiterij op zee is veel tastbaarder en beter te herkennen in tegenstelling tot muiterij onder troepen van land- en luchtmacht. Als de bemanning het schip overneemt en de kapitein geen zeggenschap meer heeft, wordt gesproken van muiterij.[77] Er is geen mogelijkheid om je als bemanning afzijdig te houden van de daad, wat op het land wel mogelijk is.

Desondanks heeft Nederland als zeevarende natie relatief weinig gevallen van muiterij gekend. Naast enkele voorvallen binnen de VOC is de muiterij op het schip *De Zeven Provinciën* in 1933 het bekendste en recentst. Toch is dit geval geen icoon in de geschiedenis gebleven zoals de Tachtigjarige Oorlog, Leids Ontzet of het bombardement op Rotterdam, omdat het voorval zich afspeelde in de toenmalige kolonie Nederlands Indië. Door de afstand en minder ontwikkelde communicatiemiddelen was het nieuws van de muiterij niet direct in Nederland bekend waardoor de samenleving de gebeurtenissen niet op de voet kon volgen. In die zin vormde het geen direct gevaar. Dit neemt niet weg dat de gebeurtenissen op de *Zeven Provinciën* zowel door de regering en de marineleiding als de Nederlandse samenleving werd gezien als een ernstig feit. De muiterij was een teken dat er iets mis was binnen de Koninklijke Marine en voor een zeevarende natie met een grote kolonie over zee, was dit legeronderdeel van groot belang.

De oorzaak van de muiterij lag in de verlaging van het salaris van zowel het Europees

[77] http://www.encyclo.nl/begrip/muiterij (05-07-2013).

als het inlandse marinepersoneel.[78] In 1928 en '29 hadden op Java en Sumatra, de belangrijkste gebieden van Indië, grote opstanden plaatsgevonden tegen de koloniale overheersing. De opstanden waren neergeslagen, maar de geest van verzet bleef. Daarnaast was in 1929 een economische crisis uitgebroken waardoor de schatkist in de kolonie tekorten begon te vertonen. Met bezuinigingen op onder andere het salaris van het marinepersoneel moesten die tekorten worden aangevuld. De Bond van het Europees Marinepersoneel en de Bond van Inlands Marinepersoneel protesteerden tegen de salarisverlagingen en probeerden de regering duidelijk te maken dat de bezuinigingen een gevaar voor de krijgstucht vormden.[79]

Op het moment waarop het bericht van salarisverlaging bekend werd, voer het schip *De Zeven Provinciën* voor twee maanden rond Sumatra. Het schip werd gezien als strafschip. De bemanning bestond uit hen die, om welke reden ook onbekwaam werden geacht voor dienst op andere schepen. Lang niet iedereen was vrijwillig aan boord gegaan voor de reis rond Sumatra; de stemming was daardoor niet optimaal, en daar kwam de slechte kwaliteit van het eten nog bij. Toen het bericht binnenkwam dat de bezuinigingen toch door zouden gaan, werd hier woedend op gereageerd.[80] Protestvergaderingen werden de overheden verboden. Op *De Zeven Provinciën* mocht wel vergaderd worden, mits er niet werd gesproken over de salariskorting.[81] Indien toch werd gesproken voor dit onderwerp bestond kans op gevangenschap.

In de nacht van 3 op 4 februari 1933 besloot het Indonesische deel van de bemanning van *De Zeven Provinciën* de leiding over het schip te nemen en naar de marinebasis Soerabaja te varen met als doel daar hun inlandse broeders te bevrijden. Deze waren gevangen genomen na een protestvergadering. De Europese bemanning van het schip werd niet betrokken bij dit plan. Terwijl de officieren aan wal feestvierden, bemachtigde de inlandse bemanning de op het schip aanwezige munitie en geweren. Ook werden de kanonnen gereed gemaakt om te vuren. De nog op het schip aanwezige officieren werden opgesloten.

Toen aan wal duidelijk werd dat de *Zeven Provinciën* was overgenomen werd door telegrammen de muiters herhaaldelijk gedwongen de muiterij te staken en zich over te geven. Hier gaven zij geen gehoor aan, eerst moest Soerabaja bereikt worden.[82] Met een ander schip werd vervolgens nog geprobeerd de op zee aankoersende *Zeven Provinciën* in te halen, de

[78] N.N., 'Muiterij mogelijk door slap optreden marine. Affaire 'De Zeven Provinciën' 4 februari 40 jaar geleden', in *Reformatorische Dagblad,* 2 februari 1973.
[79] J.C.H. Blom, *De muiterij op de Zeven Provinciën. Reacties en gevolgen in Nederland,* (Amsterdam 2005) 36.
[80] Blom, *De muiterij op de Zeven Provinciën,* 37-8.
[81] M. Boshart, 'De Muiterij op de 'Zeven Provinciën'', in *De Uilenspiegel,* 3 februari 1963.
[82] Blom, *De muiterij op de Zeven Provinciën,* 54.

muiters dreigden dat schip te beschieten. Daarop werd de achtervolging afgebroken. Door de marineleiding werd vervolgens besloten het gemuite schip aan te vallen zodra het door de Straat van Soenda zou varen. Zowel vanuit zee als uit de lucht zou het schip tot overgave worden gedwongen. Een vliegtuig zou een waarschuwingsbom voor de boeg laten vallen. Op vrijdag 10 februari, vijf dagen nadat de muiterij was uitgebroken, naderde de *Zeven Provincien* de Straat van Soenda. Er werd geen gehoor gegeven aan het overgavebevel waarop een bom op het voorschip viel.[83] 19 doden, 11 zwaargewonden, waarvan er later 4 alsnog overleden en 7 lichtgewonden was het resultaat.[84] Hierdoor kwam de muiterij ten einde.

De wijze waarop de *Zeven Provinciën* weer onder controle van de Koninklijke Marine kwam, leidde tot veel protest. Muiterij moest worden gestraft, maar niet door het bombarderen van een eigen schip en bemanning. Alleen de inlandse bemanning van het schip muitte, zij waren echter in Nederlandse dienst. Moest de eigen, Nederlandse bemanning op deze manier worden gestraft? Er was in de plannen sprake van een waarschuwingsbom, maar de enige bom die gevallen was, was direct raak. Spoedig bleek dat hier geen sprake was van een ongeluk of navigatiefout, maar van opzet.[85] Deze informatie voedde de onrust en geest van verzet onder de inlandse bevolking. Daarnaast was het koren op de molen van socialisten en voorstanders van dekolonisatie.

Hoewel de context van de muiterij op de *Zeven Provinciën* geheel anders is dan in de Harskamp, is een aantal belangrijke gelijkenissen in oorzaak en invloed op de samenleving te onderscheiden. In beide gevallen blijkt de angst en afkeer van opstand in het leger. Muiterij moet worden gestraft omdat het een gevaar voor de samenleving vormt. Een andere overeenkomst is de slechte economische omstandigheid die in de Harskamp een deel van de grieven als oorzaak had en in 1929 vormde de economische situatie aanleiding voor de salarisvermindering. En wat te denken van de overeenkomst strafplaats en strafschip? In beide gevallen had de verblijfplaats van de opstandige militairen te maken met de slechte naam van strafoord.

Een laatste overeenkomst die genoemd moet worden, heeft te maken met de gevolgen van de muiterijen. Na de Harskamprellen werd de officiersopleiding hervormd. Na de muiterij op de *Zeven Provinciën* werden binnen de marine hervormingen aangebracht, onder meer door toename van inspraak en hogere functies voor inlands marinepersoneel.

[83] M. Boshart, *De muiterij op de Zeven Provinciën,* (Amsterdam 1978) 64-5.
[84] Boshart, 'De Muiterij op de 'Zeven Provinciën''.
[85] Blom, *De muiterij op de Zeven Provinciën,* 59.

2.3 Niet nog meer slachtoffers

Al in 1914 was sprake van muiterij aan het front. De kerstbestanden waarbij tijdens de kerstdagen op verschillende delen van het front een stilzwijgende wapenstilstand bestond, werden door de opperbevelhebbers van zowel de Geallieerde als de Centrale zijde, gezien als muiterij. De angst dat door deze bestanden de vaderlandsliefde en vechtlust van de soldaten zou verminderen, was groot. Er werd daarom hard opgetreden door hoge straffen en executies. Ook in 1915 en 1916 vonden nog enkele kerstbestanden plaats, maar deze werden ten strengste verboden en wederom betiteld als muiterij.[86]

Het jaar 1917 staat bekend om de muiterijen onder de Franse en Russische legers, maar ook in het Britse leger kwam muiterij voor. De bekendste zijn de muiterijen onder de Franse troepen na het offensief van generaal Robert Nivelle. Hij was de opvolger van opperbevelhebber Joffre die in 1916 grote verliezen had geleden tijdens de slagen bij Verdun en de Somme. Op 16 april 1917 ging het offensief, gericht op de Hindenburglinie van de Duitsers, van start. Er waren al duizenden doden en gewonden gevallen als gevolg van de Franse manier van aanvallen onder generaal Joffre: aaneengesloten rijen infanterie liepen door het niemandsland richting de Duitse loopgraven. Onderweg werden vele soldaten gewond of gedood door de artillerie en mitrailleurs van de verdedigers. Generaal Nivelle was echter voorstander van de rollende artillerie-barrage. De infanterie moest optrekken achter de vuurwals die de artillerie creëerde door het afschieten van grote hoeveelheden munitie. De Duitse verdediger moest zich schuilhouden in de bunkers waardoor de Franse infanterist eenvoudig voor een overrompeling kon zorgen.[87]

Geruchten over een groot Frans offensief bij Chemin des Dames, de zogenaamde Hindenburglinie, zorgen voor grote nervositeit onder de soldaten. Er werd beloofd dat dit de laatste slag van de oorlog zou zijn, maar velen hadden er weinig vertrouwen in, omdat dit al vanaf 1914 de belofte was.[88] De uitkomst van het offensief was een zeer groot aantal doden en gewonden en nauwelijks terreinwinst. Dit was de laatste klap voor het moreel. De soldaten weigerden nog langer in de aanval te gaan zolang er achteloos met mensenlevens werd omgegaan. Daarnaast moest de verlofregeling worden aangepast en de rantsoenen worden vergroot.[89] Er was sprake van oorlogsmoeheid en behoefte aan rust. Hoewel de officieren van mening waren dat de onrust was geïnspireerd door de Revolutie in Rusland bleek uit verhoren

[86] http://en.wikipedia.org/wiki/Christmas_truce (04-09-2013).
[87] J. Keegan, *De Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2006) 354.
[88] M. Wielinga, 'De muiterijen in het Franse leger in 1917', in J.H.J. Andriessen, M. Ros en P. Pierik (red.), *De Grote Oorlog – kroniek 1914-1918. Essays over de Eerste Wereldoorlog, deel 4* (Soesterberg 2004) 85-104, 91.
[89] Wielinga, 'De muiterijen in het Franse leger in 1917', 96.

van gearresteerden soldaten dat de grieven militair van aard waren.

De muiterijen vonden plaats in de depots achter het front waardoor er nooit een gevaar voor doorbraak heeft bestaan.[90] Het bericht dat de rustende militairen weer ingezet werden voor een grootschalige aanval, deed hen overgaan tot muiterij. Het was generaal Pètain, de opvolger van de ontslagen Nivelle, die de muiterij smoorde door harde straffen en executies. Daarnaast voerde hij een aantal veranderingen door zoals het stoppen van alle geplande onnodige offensieven, het aanpassen van de verlofregeling en het verbeteren van de leefomstandigheden door meer roulatie tussen front en achterland in te voeren.[91] De erkenning dat de muiterij gelegen was in militaire grieven was belangrijk. De soldaten waren niet bang of defaitistisch, maar onder de gegeven omstandigheden wilden zij niet vechten voor hun vaderland.

Ondanks de erkenning en verandering in de leef- en vechtomstandigheden werden de aanstichters van de muiterijen gearresteerd en bestraft. Velen kregen een gevangenisstraf en sommigen hoorden executie tegen zich eisen. Een betrekkelijk klein deel van de executies is daadwerkelijk uitgevoerd. Ook de legerleiding zag in dat streng straffen niet zou helpen de soldaten nieuw enthousiasme te geven voor de strijd. Er moest echter wel tegen de muiters worden opgetreden.[92] Muiterij tastte immers de kracht van de legers aan, waardoor er een gevaarlijke situatie aan het front kon ontstaan. Vreemd genoeg hebben de Duitsers nooit geweten van de onrust in het Franse leger, anders hadden zij er van kunnen profiteren.[93]

In 1917 was het ook onrustig onder de Russische troepen. De soldaten aan het Oostfront weigerden, even als de Fransen, nog langer te sterven in zinloze offensieven en te leven in de slechte omstandigheden. De Russen waren de oorlog moe en wilden vrede. Dit gold voor de gehele Russische samenleving. Door de oorlog was er aan alles gebrek ontstaan wat betogingen van Russische burger tot gevolg had. Militairen die de volksmenigte uit elkaar moest drijven weigerde dit, zij kozen de kant van de burgers.[94] Vanwege de snel afnemende invloed van het tsaristische regime en omdat zijn generaals geen vertrouwen meer in hem hadden trad tsaar Nicolaas II op 2 maart 1917 af. In oktober greep Lenin door middel van een staatsgreep de macht. Hij sloot een snelle, maar zeer ongunstige vrede voor Rusland. Grote delen van Russische grondgebied moest worden afgestaan aan Duitsland. Een lange burger-

[90] Wielinga, 'De muiterijen in het Franse leger in 1917', 94.
[91] Keegan, *De Eerste Wereldoorlog 1914-1918*, 362.
[92] J. Schulten, 'Fussilés pour l'exemple. De Franse en Engelse militaire rechtspraak tijdens de Eerste Wereldoorlog', in J.H.J. Andriessen en P. Pierik (red.), *De Grote Oorlog – kroniek 1914-1918. Essays over de Eerste Wereldoorlog, deel 15* (Soesterberg 2007) 72-127, 75.
[93] Wielinga, 'De muiterijen in het Franse leger in 1917', 103.
[94] Koch, *Een kleine geschiedenis van de Grote Oorlog*, 297.

oorlog tussen voor- en tegenstanders van Lenin en de bolsjewiken volgde. De tsaar werd vermoord en met veel geweld werd de tegenstand gesmoord. Dit schrikbeeld van muiterij die uitmondde in een vernederende vrede en politieke onrust, hadden de Franse officieren voor ogen toen onder de Franse troepen muiterij uitbrak.

Zowel de Franse als de Russische troepen lieten weten dat zij de oorlog zat waren. De loopgraafoorlog was een hopeloze zaak waarin geen zicht was op een snelle overwinning. Ook onder de Britse troepen werd het vanaf september 1917 onrustig. De onrust begon in het trainingskamp Etaples waar werd geprotesteerd tegen de spartaanse wijze van training en opleiding.[95] In 1918 en zelfs in 1919 kwamen ook elders grotere en kleinere uitbarstingen van ontevredenheid voor. Met het tekenen van de wapenstilstand op 11 november 1918 konden de militairen immers niet direct naar huis, zij waren gedwongen nog een tijd aan het front door te brengen. De eis van betere leefomstandigheden en snelle demobilisatie werd vaak genoemd als reden voor muiterij.

Ook de troepen van de Centralen muitten, met name in 1918 lieten veel Duitse soldaten door desertie of muiterij weten de oorlog moe te zijn en niet langer te willen sterven voor een ogenschijnlijke zinloze zaak. Al na de erkenning van de nederlaag, moesten Duitse matrozen met hun schepen uitvaren voor een in hun ogen zinloos treffen met de Britse vloot.[96] De uitkomst van de vlootslag stond voor de matrozen al vast: zij zouden het onderspit delven en dat met de vrede in het vooruitzicht. Een grote muiterij in de havens van Kiel brak uit op 3 november 1918.[97] Dit werd door de Duitse sociaaldemocraten in het parlement aangegrepen om nog meer druk uit te oefenen op de regering om tot vredesonderhandelingen over te gaan. Uiteindelijk hebben de muiterijen in Kiel geleid tot de wapenstilstand, maar ook tot de socialistische revolutie in Duitsland.[98]

De muiterijen in de legers van de oorlogvoerende landen zijn niet te vergelijken met de opstand in de Harskamp. Waar de Nederlandse soldaat vooral reageerde op de in zijn ogen slechte leefomstandigheden en de verveling, waren de muiterijen aan het front gericht tegen het zinloos sterven. In Nederlandse krantenberichten over de muiterij en revolutie in Rusland en met name Duitsland werd daarom ook aangehaald dat de soldaten daar meer reden tot opstand hadden dan de Nederlandse soldaten.[99]

De Nederlandse kranten berichtten uitgebreid over de onrust in Rusland en Duitsland,

[95] D. Lamb, 'Mutinies', 2005. (http://libcom.org/history/1917-the-etaples-mutiny (05-07-2013)).
[96] Koch, *Een kleine geschiedenis van de Grote Oorlog,* 407.
[97] Loos, '1918. De revolutie die niet doorging en de bijzondere vrijwillige landstorm', 156-7.
[98] Ibidem.
[99] N.N., 'De Oorlog . De algemeene toestand', in *Algemeen Handelsblad,* 7 november 1918.

maar de muiterijen onder de Franse troepen werden niet of slechts kort gemeld. Daar werd blijkbaar het gevaar niet van ingezien of de informatievoorziening liet steken vallen. Dit laatste is het meest waarschijnlijk. Berichten over muiterij in de legers konden de indruk van zwakte en verlies wekken, iets dat te allen tijden voorkomen moest worden. De Nederlandse samenleving was wel op de hoogte van de onrust in met name het Franse leger. Maar meer dan kleine feitelijke berichtjes kwam het niet. Vooral de toestand in het Russische leger en de daaropvolgende politieke onrust vulde de kranten. Daarom is het niet vreemd dat de onrust in het Nederlandse leger als voorbode van revolutie werd gezien.

2.4 Wetboek van Militair Strafrecht

De definitie van muiterij in het woordenboek en de voorbeelden van muiterij in binnen- en buitenland geven handreikingen tot vergelijking met de situatie in de Harskamp. Zonder definitie uit het Wetboek van Militair Strafrecht en de daarbij gegeven randvoorwaarden voor verschillende vormen van ongehoorzaamheid, laten de vergelijkingen geen goed beeld zien.

Om te beginnen kent het Militair Strafrecht drie gradaties van ongehoorzaamheid. Sprekend in de rangorde van meest ernstig naar minst ernstig staat onderaan het weigeren, verzaken en/of overschrijden van een dienstbevel. Hierbij is geen sprake van voorbedachte raden of geweldpleging. Toch staat voor deze daad een gevangenisstraf van ten hoogste één jaar en negen maanden en in oorlogstijd maximaal vier jaar.[100] Deze relatief hoge straf voor een brutaal woord of ongeïnteresseerde houding moet worden bezien in het licht van discipline en het feit dat een militaire autoriteit te allen tijde moet kunnen vertrouwen dat de gegeven bevelen worden opgevolgd.

Een weigering, met of zonder opzet, wordt insubordinatie als er sprake is van geweld of dreiging met geweld naar de opdrachtgever. De straf voor deze daad is afhankelijk van eventueel toegebracht letsel of de dood van een meerdere. De gevangenisstraffen in vredestijd lopen uiteen van acht jaar tot twaalf jaar bij doodslag. Ook al wordt er feitelijke insubordinatie gepleegd met voorbedachte raden, is er nog geen sprake van muiterij. Dit neemt niet weg dat de straf dan hoger is. In tijd van oorlog is insubordinatie een gevreesd misdrijf gezien de hoogte van de straffen: doodstraf, levenslange gevangenisstraf of een gevangenisstraf van maximaal 20 jaar.[101] Welke straf van toepassing is, is afhankelijk van eventueel letsel en de aard van het letsel. Deze straffen geven aan dat insubordinatie een stuk ernstiger is dan een

[100] Van Dijk, *Wetboek van militair strafrecht en wet op de krijgstucht,* art. 114, pag. 123-5.
[101] Idem, art. 120, pag. 127-8.

weigering of verzaking, hoe lastig en gezagsondermijnend dit ook kan werken. Als een militair echter met geweld zijn weigering volhoudt betekent dit gevaar voor de discipline en de inzetbaarheid van de manschappen. Feitelijke insubordinatie wordt gezien als opstap naar muiterij, wat de hoogte van de straffen verklaart.

Het is niet verwonderlijk dat de hoogste en meest gevreesde vorm van weigering, muiterij is.

'*Feitelijke insubordinatie, gepleegd door twee of meer vereenigde militairen*'.[102]

Het wetboek spreekt ook wel over '*collectieve insubordinatie*'.[103] Ook bij deze vorm van weigering is de strafmaat afhankelijk van het eventueel aangebrachte letsel en de aan- of afwezigheid van oorlog. Evenals bij de vorige twee gradaties van weigering, schuilt het gevaar in het niet meer in de hand hebben van de troepen waardoor bevelen niet meer worden opgevolgd en het legeronderdeel niet meer functioneert. Met name muiterij is zeer schadelijk omdat er sprake is van voorbedachte raden en vereniging van militairen. Meerdere manschappen weigeren dienst en zijn door hun omvang veel minder goed in de hand te houden dan één weigerende militair.

Een moeilijkheid die het Wetboek van Militair Strafrecht niet wegneemt is de definitie van het woord '*vereenigd*'. Is hier sprake van een doelbewuste vereniging en/of samenscholing waarin plannen tot weigering worden besproken of moet vereniging worden uitgelegd als meerdere soldaten bij elkaar die allemaal weigeren zonder dat vooraf met elkaar te hebben afgesproken? Het wetartikel over militair oproer is wel duidelijk in de omschrijving van vereniging:

'*Wanneer vijf of meer militairen samenrotten om in vereniging hun plicht te verzaken, worden zij, indien tot feitelijkheid of bedreiging daarmede gekomen is, behoudens ieders verantwoordelijkheid voor de bijzondere door hem bedreven feiten, als schuldig aan militair oproer, gestraft*'.[104]

Oproer is echter niet hetzelfde als muiterij, het kan wel een uitvloeisel zijn van oproer. In gradaties gesproken staat oproer onder muiterij. Als bij oproer al sprake is van vereniging in de zin van voorbedachte raden, dan moet dat bij muiterij zeker het geval zijn. Dit betekent niet dat muiterij en oproer altijd geïnspireerd zijn door bijvoorbeeld politieke of godsdienstige

[102] Van Dijk, *Wetboek van militair strafrecht en wet op de krijgstucht,* art. 119, pag. 127.
[103] Idem, art. 119, pag. 127.
[104] Idem, art. 124, pag. 129-30.

overtuigingen.

Weigering, insubordinatie, muiterij en oproer zijn zaken die snel in elkaar kunnen overlopen en waarbij de verschillende strafmaten zeer op elkaar lijken. Al deze misdrijven hebben met elkaar gemeen dat zij het gezag van zowel de legerleiding als de staat aantasten. De staat beschikt over een geweldsmonopolie waarbij het leger het wapen is om dit monopolie uit te voeren. De militair is dus geen arbeider, maar ambtenaar en zo in dienst van staat en samenleving.[105] Bij dienstweigering wordt de staat en samenleving in gevaar gebracht omdat de staat zich niet meer kan verdedigen. Zeker in tijd van oorlog kan feitelijke insubordinatie en muiterij een groot gevaar vormen. Dit verklaart waarom politici en legerstaven in 1917 en 1918 vaak (gedeeltelijk) toegaven aan eisen van de militairen. Als de manschappen weigeren in actie te komen, kan een bevelhebber goeddoordachte plannen hebben, maar die kunnen niet tot uitvoer worden gebracht.

Opvallend is dat in het Wetboek van Militair Strafrecht van 1921 slechts in uitzonderlijke gevallen wordt gesproken over de doodstraf, zoals bij muiterij in oorlogstijd. In de meeste gevallen wordt een gevangenisstraf tussen de twaalf en twintig jaar geëist. Pas als er sprake is van materiële of lichamelijk letsel worden de strafeisen aanzienlijk hoger. In het geval van ernstige geweldpleging met de dood tot gevolg wordt levenslange gevangenisstraf of mogelijk executie geëist. Hieronder zal nog worden teruggekomen op het feit dat de daders van de Harskamprellen in het geheel niet gestraft zijn.

Tenslotte zegt het Wetboek niets over opstand, een term die de kranten en de onderzoekscommissies veel gebruikten in de verslaggeving over de Harskamp. Opstand is ook niet typisch een militaire aangelegenheid zoals insubordinatie en muiterij wel zijn. Waar deze twee misdrijven vaak specifiek zijn, begonnen door een klein aantal militairen, is er bij opstand vaak sprake van een algemeen verzet onder een groot aantal militairen. De grieven kunnen zeer specifiek zijn, maar de uiting is vaak door grootschalige weigering. De grootschaligheid kan ook tot uiting komen in rellende militairen verspreid over verschillende legerplaatsen of kazernes. Het is niet vreemd dat voor een buitenstaander muiterij, weigering, insubordinatie, oproer en opstand over één kam wordt geschoren. Voor het oog weigeren de soldaten dienst en doen dat samen met meerderen, zo niet velen, tegelijk. Woorden als opstand en oproer worden dan vaak gebezigd. De aard en organisatie van zo'n opstand maakt de situatie tot muiterij of insubordinatie.

[105] L.V. Smith, *Between mutiny and obedience. The case of the French Fifth Infantery Division during World War I* (Princeton 1994) 10-11.

2.5 Muiterij en de Harskamp?

In de inleiding op dit hoofdstuk wordt ontkend dat er in de Harskamp muiterij heeft plaatsgevonden. Daar is een aantal redenen voor te noemen. Om te beginnen bij de definitie van muiterij uit het Wetboek van Militair Strafrecht van 1921. Muiterij is feitelijke insubordinatie, gepleegd door twee of meer militairen verenigd. Van insubordinatie was onder de Harskampbewoners wel sprake. Ze weigerden bevelen van hun meerden op te volgen. Zoals op de vrijdagavond toen werd bevolen het stenen gooien te staken en meer in het bijzonder het moment dat er werd opgeroepen tot appèl en werd uitgerukt voor een mars terwijl een groot deel van de militairen geen gehoor gaf aan dit bevel.[106] Het feit dat er werd gedreigd met geweld en ook werd uitgevoerd, maakt de weigering tot feitelijke insubordinatie.

Het toekennen van de definitie muiterij of insubordinatie aan de gebeurtenissen hangt af van het feit of meerdere soldaten 'vereenigd' insubordinatie plegen. Hier wordt het lastig omdat niet duidelijk is wat er met 'vereenigd' wordt bedoeld. Er is voor dit onderzoek gekozen voor de betekenis in de zin van voorbedachte raden omdat in de onderzoeksrapporten en de kranten met grootste stelligheid wordt vermeld dat er geen socialistische denkbeelden of vooropgezette plannen waren voor de rellen.[107] Hieruit kan worden opgemaakt dat de uitbarsting spontaan ontstond, waardoor er dus geen sprake was van voorbedachte raden. De insubordinatie vond echter wel op grote schaal plaats.

Als 'vereenigd' betekent dat de insubordinatie door meerdere personen gezamenlijk wordt gepleegd, dan is er volgens de letter van de wet wel sprake van muiterij. Het vreemde is dat er zo niet op werd gereageerd. Neem bijvoorbeeld de straffen die het Wetboek van Militair Strafrecht noemt voor feitelijke insubordinatie en muiterij. De Harskamprellen speelden zich wel af in tijd van oorlog, maar Nederland was formeel niet in oorlog. De levenslange of twintig jarige gevangenisstraf zijn daarom niet van toepassing, evenals executie. Dit betekent niet dat de opstandelingen niet gestraft moeten worden. Enkele daders zijn wel gearresteerd, maar slechts berecht voor aangebrachte materiële schade.[108] Bij de veroordeling wordt nog als verzachtende omstandigheid aangemerkt dat de situatie chaotische was toen de schade werd aangebracht. Hierdoor zijn de straffen afgedaan met het voorarrest, overplaatsing of een boete. Aan de strafmaat is dus niet af te lezen dat er sprake was van muiterij. In de eerste paar dagen na de gebeurtenissen werd door de meeste kranten gesproken over muiterij, maar in diezelfde kranten werden vanaf het begin ook berichten opgenomen met woorden als rellen of

[106] De Jonge, *Verslag van de commissie tot onderzoek naar de ontevredenheid in het leger,* 7.
[107] Idem, 15.
[108] N.N., 'Het oproer in de Harskamp. Rechtzaken', in *Het Volk. Dagblad voor de arbeiderspartij*, 15 april 1919.

opstand. Het vreemde is dat de koppen wel vaak het woord muiterij gebruikten, maar het artikel een minder ernstig beeld neerzette. Uiteraard werd in de eerste dagen gespeculeerd over de onbetrouwbaarheid van het Nederlandse leger, maar dit in het licht van de gebeurtenissen voorafgaande aan de Russische Revolutie en de onrust in Duitsland.

Zowel in de verslagen van de Tweede Kamervergaderingen als in de onderzoeksrapporten van de legerleiding en de parlementaire onderzoekscommissie, wordt niet of nauwelijks gesproken over muiterij. In het rapport van de legercommissie wordt het woord muiterij slechts een enkele maal genoemd. Opvallend, want dit verslag geeft een weergave van de gebeurtenissen en verbindt er eerste conclusies aan. Het onderzoek door de parlementaire onderzoekscommissie heeft het verslag van het leger letterlijk overgenomen, zodat ook in dit onderzoek niet vaak wordt gesproken over muiterij. In de Kamerverslag wordt in eerste instantie door de socialistische partijen gesproken over muiterij, maar al snel wordt er gesproken over ongeregeldheden, rellen of oproer. Afgaande op de reacties kan er daarom niet gesproken worden over muiterij, evenals bij de in dit onderzoek gehanteerde definitie.

3. Ernstig oproer, brand, doden en gewonden

De berichtgeving in de kranten eind oktober en begin november 1918 stond in het teken van het naderende einde van de oorlog. De strijd zou niet meer lang duren nu de Duitse troepen aan het muiten sloegen en de oorlogsmoeheid ook in het Geallieerde kamp was toegeslagen. Uit de krantenberichten sprak de hoop op een wapenstilstand en vrede, een nieuwe en (economisch) betere tijd zou aanbreken. Maar dan verschijnen er berichten over rellen in de Harskamp en een naderende revolutie.

In dit hoofdstuk zullen de verschillende reacties op de Harskamprellen centraal staan. Hoe werd er door de samenleving, de politiek en het leger gereageerd of niet gereageerd. Zowel de reacties in 1918 als de na-oorlogse reacties zullen de revue passeren.

3.1 Reacties in de kranten

Op maandag 28 oktober 1918 stonden de kranten vol met de meest uiteenlopende berichten over de gebeurtenissen in de Harskamp. Een bericht in *Het Centrum* kopte: '*Ernstige muiterij in de Legerplaats Harskamp. Gisting, oproer, brandstichting, geen dooden*'.[109] *Het Volk* sprak daarentegen niet van muiterij maar van een soldatenopstand.[110] Uit de berichten blijkt de onduidelijkheid en het gebrek aan informatie. Zo werd door de ene krant gemeld dat er vele doden waren te betreuren en een andere krant stelde dat er door de brand niets meer over was van de legerplaats. Reeds op 29 oktober werd dit bericht in *Het Volk* gerectificeerd:

'*Zooals ik reeds zeide heeft, zoo wordt althans officieel meegedeeld, de nachtelijke fusillade geen dooden of zwaargewonden gemakt. Het blijkt echter dat er toch nog enkele lichtgewonden zijn*'.[111]

In alle onderzochte kranten worden de gebeurtenissen in de Harskamp aangeduid als muiterij. Het verschilt per krant of dit ook in de kop van het artikel werd genoemd. De koppen in *Het Volk* vermeldden nooit de Harskamprellen als muiterij, maar in de artikelen werd het woord wel genoemd. Een van de veronderstellingen in dit onderzoek was dat na het verstrij-

[109] N.N., 'Ernstige muiterij in de Legerplaats Harskamp. Gisting, oproer, brandstichting, geen dooden', in *Het Centrum. Dagblad voor Utrecht en Nederland*, 28 oktober 1918.
[110] N.N., 'Soldaten-opstand in de Harskamp. De militairen steken hun barakken in brand. Geen verlof en te weinig eten.', in *Het Volk. Dagblad voor de arbeiderspartij*, 28 oktober 1918.
[111] N.N., 'De soldaten-opstand. Ter Laan vraagt een interpellatie aan. Ongeregeldheden te Zwolle', 'Nadere bijzonderheden', in *Het Volk. Dagblad voor de arbeiderspartij*, 29 oktober 1918.

ken van de tijd het woord muiterij minder gebruikt werd in de kranten, maar dit blijkt niet het geval te zijn. Enkele kranten spraken over opstand of ongeregeldheden in de Harskamp, maar over het algemeen werd steeds gesproken over '*de muiterij in de Harskamp*'. Dit nam niet af naarmate de tijd verstrijkt. Geen enkele keer werd gesproken over 'Harskamprellen'. Dit in tegenstelling tot de secundaire literatuur over de opstand, waar systematisch wordt gesproken over rellen in plaats van woeling of opstand.

Het gebrek aan informatie werd door de redacteuren van onder andere *Het Volk* opgelost door zelf een verslaggever naar de legerplaats te sturen.

'*Dadelijk na het ontvangen van mijn opdracht begaf ik mij Zondagochtend op weg. De trein bracht mij naar Ede en nauwelijks had ik daar het station verlaten, of het was mij duidelijk dat daar in de buurt iets zeer bijzonders moest zijn gebeurt*'.[112]

Verslagen van interviews verschenen in de krant en werden geheel of gedeeltelijk overgenomen door andere kranten. De informatie legde de basis voor de vraag waarom de rellen waren uitgebroken. Iedere krant wees weer op een andere oorzaak. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* vermeldde op 28 oktober nadrukkelijk dat de bewoners van de legerplaats voornamelijk Drenthen waren.[113] Hieraan werd geen conclusie verbonden zoals in het legerrapport wel gebeurde. Het *Algemeen Handelsblad* schreef explicieter over de rol van de lastige Groningers en Drenthen:

'*Het feit, dat in de berichten over het gebeurde gewag ervan wordt gemaakt, dat de muiters voornamelijk Groningers en Drentenaars waren, herinnert ons aan de tijd, toen een jaar geleden de toenmalige overste G.C.A. Fabius commandant van dit zelfde eerste regiment was. Ook toen reeds waren die Drentenaars en Groningers lastige kerels, met wie men moeilijk op wat vertrouwelijker voet kon komen en die zich niet 'gaven'. Was er echter drank gebruikt, dan was er veelal geen land met hen te bezeilen*'.[114]

Daarnaast werd gewezen op het laffe optreden van de officieren en de te kleine rantsoenen als oorzaken van het uit de hand lopen van de ontevredenheid in de Harskamp. Andere genoemde oorzaken waren de oorlogsmoeheid en verveling onder de soldaten, de slechte huisvesting, de matige verlofregeling en het feit dat de legerplaats bekend stond als strafkolonie. De rol van

[112] N.N., 'Soldaten-opstand in de Harskamp. De militairen steken hun barakken in brand. Geen verlof en te weinig eten.', in *Het Volk. Dagblad voor de arbeiderspartij*, 28 oktober 1918.
[113] N.N., 'De muiterij in de Harskamp', in *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 28 oktober 1918.
[114] N.N., 'Binnenland. Oproer in de Harskamp', in *Algemeen Handelsblad*, 29 oktober 1918.

de officieren werd door alle kranten in meer of mindere mate gekritiseerd. De officieren traden te laat, lafhartig en ruw op en sloegen op zaterdag op de vlucht.

'*Het is zulk ruw en uittartend optreden van officieren, dat maar al te dikwijls tot de diepgaande ontevredenheid, die in bijna het geheele leger heerscht, aanleiding geeft. Van den nieuwen Minister van Oorlog gaat de faam, dat hij als officier inderdaad hart voor zijn manschappen had en toonde. Wij weten niet, of de faam in dit opzicht waarheid of onwaarheid spreekt. Maar wel weten wij, dat het hoogst wenschelijk zou zijn, als het onderzoek naar het oproer in de Harskamp opgedragen werd aan een superieur, die weet wat zijn soldaten toekomt en die inziet, dat, als het tot ontoelaatbaar optreden van minderen komt, dit in 99 van de 100 gevallen het resultaat is van ontoelaatbaar gedrag van meerderen*'.[115]

Over de oorzaken van de ongeregeldheden waren de verschillende kranten het eens, over de betekenis van het gebeurde veel minder. De orthodox-protestantse kranten. *De Heraut* en *De Waarheidsvriend* schreven over de rellen als het begin van het eind der tijden. Al voordat Troelstra zijn revolutierede in de Tweede Kamer uitsprak, schreef *De Heraut* over de Harskamprellen als het begin van anarchie en revolutie. Nu zelfs het leger niet meer gehoorzaamde aan het gezag, dan zou het eind der tijden niet lang meer op zich laten wachten. Als de Russische Revolutie oversloeg naar Nederland, wat niet ondenkbaar was nu de militairen in opstand kwamen, zou geweld en wetteloosheid heersen. De rellen waren een teken, een straf van God voor het afdwalen van het Nederlandse volk van de rechte, christelijke leer.

'Onbillijke behandeling van wie over hen geplaatst zijn, behoeven ze [de Nederlandse militairen] daarom niet te dulden; klachten zijn geoorloofd; maar muiterij en opstand is voor een christen niet geoorloofd. Ze zijn altijd zonde tegenover God, maar ze worden dubbel erg, wanneer zij voorkomen in tijden van spanning en gevaar, in tijden, dat het vaderland moet kunnen rekenen op de trouw van zijn leger'.[116]

In het verlengde hiervan werd gepleit voor christelijk onderwijs. Hadden de militairen in de Harskamp hun kinderjaren doorgebracht op een christelijke basisschool dan hadden zij nooit gemuit.[117] De christelijke waarden en normen zouden dan immers goed zijn ingeprent.

De socialistische krant *De Tribune* was een geheel andere mening toegedaan. De krant

[115] N.N., 'Binnenland. Het oproer in de Harskamp', in *Het Volk. Dagblad voor de arbeiderspartij*, 28 oktober 1918.
[116] N.N., 'Amsterdam, 1 november 1918', in *De Heraut. van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 3 november 1918.
[117] H.H.K., 'Onze groote steden', *De Heraut. Voor de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 1 december 1918.

stond onder leiding van hoofdredacteur de communist D.J. Wijnkoop. Waar in de orthodox-christelijke kranten de muiterij veroordeeld werd, juichte *De Tribune* deze juist toe. De verhalen over de ongeregeldheden waren groots en meeslepend en de oorzaken werden gezocht bij de overheid en officieren. Er werd zelfs gesproken van '*een schitterend wapenfeit van de Nederlandse soldaten*', een bolsjewistische heldendaad.[118] De Harskamprellen vormden het begin van de lang verwachte revolutie in Nederland, een bevrijding van de heersende orde en het begin van de betere wereld.

'*De soldatencantine werd in brand gestoken, vervolgens verscheen de roode haan op de barakken. Er ontstond een formeel gevecht en er werd met scherp geschoten. Officieel zegt men niets van dooden of gewonden, doch het is mogelijk dat men dit verzwijgt*'.[119]

De Heraut, De Waarheidsvriend en *De Tribune* geven niet het algemene beeld van de respectievelijk protestantse en socialistische zuil weer. In *De Nederlander* en *De Stadaard* werd niet gesproken van een naderend eind van de wereld als de anarchie losbrak. Er werd ook niet gesproken over de Harskamprellen als een straf van God. In de beide protestantse kranten werden de rellen niet uitvoeriger beschreven dan in de rooms-katholieke en liberale kranten. Het verslag van de rellen was in de eerste dagen warrig, maar werd als snel teruggebracht tot de feitelijkheden van oorzaak en gevolg. Emoties en de waarschuwende vinger zoals in *De Heraut* en *De Waarheidsvriend* zijn niet te vinden in *De Nederlander* en *De Standaard.*

Ook tussen de socialistische kranten *De Tribune* en *Het Volk* zijn grote verschillen te noemen. Dit is eveneens te verklaren door het verschil in lezerspubliek. *De Tribune* was de krant van de radicale SDP, terwijl *Het Volk* het dagblad van de meer gematigde Troelstra (SDAP) was. Met name Wijnkoop wilde sociale veranderingen doorvoeren door revolutie. Troelstra had dezelfde veranderingen voor ogen, maar wilde deze het liefst doorvoeren langs een parlementaire weg, geen revolutie.[120] Om een revolutie te voorkomen, moest Troelstra Wijnkoop de baas blijven en dat lukte alleen met het vertrouwen en samenleving en politiek. Dit is terug te zien aan de manier waarop in *Het Volk* werd geschreven over de Harskamprellen. Geen grootste verhalen over een socialistische opstand of het begin van een revolutie, maar gedegen onderzoek. Verslaggevers van *Het Volk* werden als eerste naar de legerplaats

[118] Vanter, 'Schitterend wapenfeit van de Nederlandse soldaten, in *De Tribune. Revolutionair Socialistisch Volksblad,* 29 oktober 1918.
[119] Vanter, 'Schitterend wapenfeit van de Nederlandse soldaten', 29 oktober 1918.
[120] P. Hagen, *Politicus uit hartstocht. Biografie van Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam 2010) 643.

gestuurd en berichten uit andere kranten werden vermeld en geverifieerd. Hierdoor gaf *Het Volk* een betrouwbaar overkomend verslag van de gebeurtenissen en de oorzaken. De krant sprak ook het minst over muiterij, maar over opstand en woeling. Dit in tegenstelling tot *De Tribune*.

De rooms-katholieke kranten berichtten heel weinig over de Harskamprellen. De zakelijke berichten over wat er gebeurd was en waarom werden opgenomen, maar de artikelen waren kort en vaak overgenomen uit andere kranten. Er was nauwelijks emotie in *De Tijd* en *Het Centrum* te bespeuren. Er werd in de koppen in *De Tijd* gesproken over onlusten, maar in het artikel over muiterij. Een artikel sloot af met de geruststelling dat de per fiets gevluchte soldaten reeds terug zijn in het kampement.

'*Men seint ons nog uit de Harskamp: De militairen, die per fiets naar het Noorden waren gevlucht, zijn opgespoord en begeven zich weder naar de Harskamp*'.[121]

Het Centrum sprak wel over ernstige muiterij in haar zondageditie, wat niet verwonderlijk is daags na de gebeurtenissen. Verder werd door deze krant nauwelijks meer aandacht besteed aan de ongeregeldheden. Waar in *De Tijd* nog berichten zijn geplaatst over de behandeling van de Harskamprellen in de Tweede Kamer, repte *Het Centrum* met geen woord meer over de onlusten.

Ook de liberale kranten zijn niet breedvoerig in de berichtgeving over de Harskamp. Opvallend detail is dat deze kranten ruimte lieten voor ingezonden stukken. De hoeveelheid brieven die handelden over de rellen, was summier en meestal ingezonden door militairen of door hen die nauw met defensie verbonden waren. Opvallen is de ingezonden brief van een reservekapitein van de infanterie die verslag deed van een gepland bezoek van Wijnkoop aan de Harskamp. Hij deed verslag van de maatregelen die waren genomen om de manschappen in toom te houden en te voorkomen dat Wijnkoop iets aangedaan zou worden. Het artikel vormde een bewijs dat de rellen niets te maken hadden met communistische denkbeelden of een roep om revolutie.

'*Vrijdag 15 dezer kwam in de loop van den dag in de Legerplaats bij Harskamp het gerucht dat de Heer Wijnkoop aldaar des avonds werd verwacht om de soldaten toe te spreken. Blijkbaar nog niet op de hoogte met de den vorigen dag door het 1e Regiment afgelegde belofte van trouw, scheen deze Heer van meening te zijn, dat de mannen van het regiment, dat gemuit had, een vruchtbaren bodem zouden vormen voor het door hem uit te strooien zaad van anar-*

[121] N.N., 'Onlusten in de Harskamp', in *De Tijd. Godsdienstig-staatkundig dagblad*, 28 oktober 1918.

chie. Op ontvangst van bovenbedoeld gerucht werd echter de stemming bij het Regiment van dien aard dat de Regiment-Commandant zich verplicht achtte een order uit te vaardigen, waarin de manschappen werd aangespoord om zich van ongeregeldheden tegenover de Heer Wijnkoop te onthouden'.[122]

Of Wijnkoop inderdaad zou komen blijft op basis van de kranten de vraag, want in *Het Centrum* was een berichtje opgenomen dat Wijnkoop in het geheel niet van plan was om te komen.[123]

In zowel de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* als het *Algemeen Handelsblad* werd geen mening uitgesproken over de Harskamprellen. De oorzaken zoals deze in vrijwel alle kranten werden genoemd, kwamen ook in de liberale kranten terug. Wel werd heel subtiel aangegeven dat ruim voor de rellen uitbraken al door de liberale kranten was gewaarschuwd voor mogelijke onlusten als er geen sociale hervormingen in het leger doorgevoerd zouden worden.

Of de kranten nu veel over weinig over de Harskamp berichtten, de artikelen in alle kranten betitelden de gebeurtenis als muiterij en oproer. Zelfs nadat de werkelijke omvang van het gebeurde duidelijk werd, werd nog gesproken van muiterij. Voor de krantenlezer was het meest recente voorbeeld van muiterij die in Rusland als begin van de Revolutie. De zoekterm 'muiterij' levert met name berichten over de revolutie in Rusland en de soldatenopstanden in Duitsland. Muiterijen in Azië en de Indonesische Archipel worden ook vermeld, maar meestal in berichten van niet meer dan vijf regels. Dit zelfde geldt voor de berichten over de Franse muiterijen. De opstand onder de Nederlandse soldaten werd daarom meer vergeleken met Rusland en Duitsland waardoor het niet verwonderlijk is dat Wijnkoop de soldatenopstand zag als het begin van de sociale veranderingen in Nederland.

Omdat de revolutiepoging kort op de Harskamprellen volgde, werd de berichtgeving over Harskamp overschaduwd door artikelen over mogelijke anarchie en sociale omwenteling.[124] In alle kranten, met uitzondering van *De Tribune* verschenen artikelen die gekant waren tegen revolutie. Uit deze artikelen blijkt waarom muiterij verwerpelijk was: militairen behoorden te gehoorzamen aan de staat en niet het heft in eigen handen te nemen. Soldaten die muiten waren niet meer betrouwbaar en dus onbruikbaar voor de verdediging van het land. Juist in de laatste maanden moest het Nederlandse leger weer paraat staan voor mogelijke invallen van terugtrekkende Duitsers. En voor het neerslaan van een revolutiepoging waren de

[122] G.W. Graafhuis, 'Het muitende Regiment', in *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 16 november 1918.
[123] N.N.,'De heer Wijnkoop niet naar de Harskamp', in *Het Centrum*. Dagblad voor Utrecht en Nederland, 19 november 1918.
[124] De rellen vonden plaats op 25 en 26 oktober 1918 en de Revolutieweek van 9 tot en met 14 november 1918.

militairen nu ook niet meer inzetbaar.

Gezien de straffen die staan voor muiterij en de reacties van de Franse en Duitse legerleiding in 1917, was te verwachten dat de berichten in de kranten de Harskamprellen sterk afkeuren, maar dit is niet het geval. Uit verschillende artikelen bleek dat gezien de genoemde grieven, het niet geheel vreemd was dat de militairen aan het muiten sloegen. Alleen *De Tribune* juichte het muiten toe, maar uit de andere kranten sprak geen afkeuring of veroordeling. Vaker werd gesproken in de rechtvaardigende zin:

'*Toen ik [secretaris Bond van Nederlandse Dienstplichtigen] kennis kreeg van het gebeurde in de Harskamp, kwam bij mij geen oogenblik ook maar eenige verbazing naar voren. Ik, die als sekretaris der klachtencommissie van den Bond van Nederlandse Dienstplichtigen dagelijksch tientallen klachten ontvang van zóó ernstige aard, dat ik mij dikwijls afvraag: 'Hoe is 't mogelijk, dat het zoo rustig onder de jongens blijft', had al lang voorzien dat eens de bom moest barsten*'.[125]

Pas toen het aankwam op revolutie verschenen er afkeurende artikelen in de kranten.

'*Bovendien, wat in Rusland en Duitsland nog begrijpelijk was, omdat daar door de schuld der machthebbers het volk in al de ellende van den oorlog was gestort, zou in ons land een onvergeeflijke misdaad wezen*'.[126]

In de berichten over de Harskamp wordt veelal over oproer en woeling gesproken, terwijl de artikelkop sprak over muiterij. *De Tribune* sprak het meest van muiterij. Dit past in de grote woorden die de krant gebruikte om de gebeurtenis te beschrijven. Oproer was voor deze krant het voorstadium van muiterij, als er eenmaal sprake was van oproer onder de militairen was muiterij een logisch gevolg, in tegenstelling tot andere kranten die liever het woord oproer leken te gebruiken.[127] Zodra de situatie echt uit de hand dreigde te lopen, werd ook door andere kranten gesproken over muiterij. Zo begon de muiterij in Kiel in eerste instantie met een oproer, maar mondde uit in muiterij en een revolutie.[128] Zo maakte het *Algemeen Handelsblad* in de eerste dagen na de rellen in de Harskamp melding van ernstige muiterij, maar na enkele dagen was er slechts sprake van oproer.

---

[125] D. van Santen, 'Niet verhoorde klachten', in *Het Volk. Dagblad voor de arbeiderspartij*, 29 oktober 1918.
[126] N.N., 'Amsterdam, 15 november 1918', in *De Heraut. Voor de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 17 november 1918.
[127] N.N., 'Het garnizoen van Amersfoort in opstand', in *De Tribune. Revolutionair Socialistisch Volksblad*, 31 oktober 1918.
[128] N.N., 'Ongeregeldheden in Duitsland. Militair oproer te Kiel.', in *De Tijd. Godsdienstig-staatkundig dagblad*, 6 november 1918.

De Harskampgebeurtenissen werden ook wel aangeduid met het woord woeling. Dit woord komt in de zoekresultaten minder vaak voor dan oproer en is ook minder sterk in betekenis. Als er werd gesproken over woeling broeide er iets, dit kon zowel onder militairen als onder burgers plaatsvinden. Bijvoorbeeld tijdens broodrellen:

'*Het veroorzaken der verstoring moet zich manifesteeren in geweld. De hoofdzaak is hier het meedoen aan, het in-de-hand-werken van relletjes en woelingen. De toestand der bevolking is een geagiteerde, men mag deze niet bevorderen en aanwakkeren*'.[129]

Een staking of betoging voor bijvoorbeeld meer inspraak van arbeiders of loonsverhoging die uit de hand liep, werd beschreven als een revolutionaire woeling. De onrust en het geweld in Rusland in 1917 werd in de kranten ook aangeduid als revolutionaire woelingen. Deze term werd ook gebruikt in de artikelen over de onrust in Nederland tijdens de Rode Week. De situatie in het Nederlandse leger werd slechts één keer beschreven als woeling. Alleen *Het Volk* sprak op 1 november 1918 over '*woelingen in het Nederlandse leger*'.[130] Voedselrellen of stakingen komen in meerdere kranten voor onder de zoekterm 'woelingen'. Stakingen werden ook wel aangeduid als 'ernstige woelingen', zoals de staking van de werknemers bij de posterijvoorziening in juni 1918.[131]

Met een woeling werd een geheel andere situatie aangeduid dan met muiterij of oproer. In de berichtgeving over Rusland werd herhaaldelijk gesproken over woelingen. Dit konden revolutionaire woelingen zijn, maar ook de term '*anarchistische woelingen*' werd gebruikt.[132] En *De Tribune* meldde dat andere kranten over de Russische situatie schreven met de term '*misdadige woelingen*'.[133] Woelingen waren die situaties waar socialistische en revolutionaire denkbeelden ten grondslag lagen aan stakingen, betogingen en geweld. Oproer en muiterij vond met name plaats onder militairen. Als er sprake was van veel geweld werd er gesproken over oproer.

De termen muiterij, woeling en oproer lieten situaties zien waarin spanning bestond. Als er niet op tijd werd ingegrepen, stond de orde en geregeldheid van de samenleving op het spel. Met name de orthodox-christelijke stromingen waren gebrand op het behoud van de heersende orde, wat verklaart waarom juist *De Waarheidsvriend* en *De Heraut* met grote re-

[129] N.N., 'Tijdens de broodrelletjes', in *Algemeen Handelsblad*, 31 mei 1918.
[130] N.N., 'Het oorlogsgevaar. De woelingen in het leger. De toestand te Harskamp', in *Het Volk. Dagblad voor de arbeiderspartij*, 1 november 1918.
[131] N.N., 'De ontevredenheid bij de Post. Een waarschuwing', in *Het Volk. Dagblad voor de arbeiderspartij*, 14 juni 1918.
[132] N.N., 'Vrijwillige waakhonden', in *De Tribune. Revolutionair Socialistisch Volksblad*, 20 november 1917.
[133] N.N., 'Uit Friesland', in *De Tribune. Revolutionair Socialistisch Volksblad*, 8 mei 1917.

gelmaat woorden als muiterij en oproer gebruiken. Hiermee werd de ernst van de situatie sterker benadrukt. De liberalen hielden de middenweg aan, vandaar dat er geen grote woorden in het *Algemeen Handelsblad* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* te vinden zijn. Het aantal hits bij de zoekterm 'woeling' is echter extreem hoog. Situaties waarin andere kranten spraken van rellen of opstand, spreken de liberale kranten over woelingen.

Omdat de Harskamprellen nauw verband hielden met de mislukte revolutiepoging van Troelstra is het goed te kijken naar de betekenis van het woord 'revolutie' in de onderzochte kranten. Met uitzondering van de socialistische kranten *De Tribune* en *Het Volk* spraken alle kranten over revolutie als een toestand van geweld en anarchie. De gevestigde orde moest meegaan in de gestelde eisen of de macht overgeven aan de arbeiders en soldaten. Die omverwerping van het systeem werd met name door *De Tribune* gezien als het doel waarnaar gestreefd werd en waar de militairen in de Harskamp een begin mee maakte.

De Russische Revolutie diende in de beschouwende artikelen meestal als voorbeeld. Met name het geweld, de anarchie en de machtswisseling werden breed uitgemeten en als afschrikwekkend voorbeeld gesteld.

'*Wat zal het einde wezen van dit alles? Niemand, die het te voorspellen mag. Zoomin als men den wisselenden en kronkelenden loop der oorlogsgebeurtenissen heeft kunnen profeteeren en hun verbijsterend slot voorzien, zoomin is de vaart te bepalen, welke thans de wilde stroom der in opstand gekomen elementen nemen zal. Het eenige, wat men wel met zekerheid zeggen kan en vreezen moet is, dat er opnieuw bloed, veel bloed misschien, zal worden vergoten, dat het geweld zich wederom, maar nu in anderen vorm, althans in andere handen en in andere richting openbaren zal, dat nog meer ruïnes ons geteisterd werelddeel zullen overdekken, en de volkeren, die in den revolutionnairen draaikolk worden meegesleept, nog armer en ellendiger, dan zij reeds zijn, daaruit te voorschijn zullen komen*'.[134]

Het is dus niet vreemd dat de opstand van de militairen werd afgekeurd. In opstand komende militairen deden denken aan de gebeurtenissen in Rusland en met name aan de gevolgen. Zelfs in de socialistische krant *Het Volk* werd realistisch gesproken over revolutie en sociale hervormingen. De politieke en maatschappelijke gevolgen waren groot en het doel niet altijd waard. '*Wat Europa bedreigt is juist dat Russische toestanden zich zullen voortplanten naar het Westen*'.[135]

[134] N.N., 'Stormgetij', in *Het Centrum. Dagblad voor Utrecht en Nederland*, 9 november 1918.
[135] N.N., 'Waarheen?', in *Het Volk. Dagblad voor de arbeiderspartij*, 26 november 1918.

Bij het bespreken van de revolutie in Rusland en later in Duitsland, werd soms de link gelegd met de Franse Revolutie. Het geweld en de daaropvolgende oorlog was het schrikbeeld wat betreft een gewelddadige revolutie.

'*Want dit heeft het bolsjewisme met het oude tsaristische regime gemeen, dat het voor geen middelen terugdeinst om zijn heerschappij te vestigen of te bestendigen. Terwijl het deze overeenkomst vertoont met de Franse Revolutie, dat het zich niet wenscht te beperken tot de eigen grenzen, maar zich opmaakt om gewapender hand ook aan andere volken zijn 'idealen' op te dringen*'.[136]

Met name de christelijke kranten refereerden vaak aan de Franse Revolutie wat betreft de voorgang van de christelijke kerk. Revolutie was niet goed voor het voortbestaan van de godsdienst.

Toch is de aandacht voor de revolutie in Rusland minder dan gedacht. De gebeurtenissen in Duitsland werden veel nader bekeken, maar nauwelijks veroordeeld. Met uitzondering van de orthodox-gereformeerde bladen, waren de kranten het eens dat de Duitsers reden hadden tot revolutionair optreden. Zij hadden immers vier jaar gevochten en enorme verliezen geleden op zowel het militaire- als het thuisfront. Daarnaast was het begrijpelijk dat in tijden van politieke onzekerheid en ontwrichting de socialisten van zich lieten horen.

'*Volkomen verklaarbaar is het, dat in Rusland, Oostenrijk en Duitschland de partijen, die steeds den drang naar wilde hervormingen hebben gepredikt, de kansen van het oogenblik hebben aangegrepen om op eenmaal machtig te worden, wat zij bij geregelden gang van zaken in tientallen van jaren niet kunnen bereiken. De Staten hebben den inzet van het oorlogsspel verloren, die Rijken vallen uiteen en de partijen, die daar vroeger macht en orde hebben ontzien, omdat zij onmachtig waren, trachten thans zich uit de boedelbereddering een grooter gedeelte toe te eigenen, dan haar toekomt*'.[137]

Er werd wel regelmatig gewezen naar de gewelddadige en anarchistische uitwerking van de revolutie in Rusland en uit de berichten sprak de hoop dat de Russische situatie Duitsland zou worden onthouden.

Naar mate de onrust in Duitsland toenam en ook in Nederland de socialisten zich steeds feller begonnen te roeren, kwamen er meer beschouwende berichten in de kranten over een mogelijke revolutie in Nederland en de gevolgen die dat met zich mee zou brengen. Met

[136] N.N., 'Oorlog en Revolutie', in *Het Centrum. Dagblad voor Utrecht en Nederland*, 21 oktober 1918.
[137] N.N., ''Nederland en de Revolutie'', in *De Tijd. Godsdienstig-staatkundig dagblad*, 13 november 1918.

name de confessionele kranten waarschuwden voor geweld, bloedvergieten en anarchie. Daarnaast was revolutie en het daarmee gepaard gaande geweld, niet bevorderlijk voor de godsdienst.[138] Revolutie wierp het door God ingestelde gezag omver, wat een ramp voor de bevolking betekende.[139] En de orthodox-gereformeerde bladen spraken over de revolutie als straf van God en als het teken van de onchristelijke tijd.[140]

Het oproer in het Nederlandse leger zwengelde de discussie over noodzakelijke hervormingen in het leger en in de Nederlandse maatschappij, aan. Naarmate de revolutiedreiging toenam werd er steeds meer geschreven over de eisen van de SDAP. Uit de het *Algemeen Handelsblad* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* bleek dat als de revolutie voorkomen kon worden door toe te geven aan de geëiste hervormingen, de liberalen moesten de socialisten tegemoet treden en ingaan op de eisen.[141] Volgens de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* was het onderschrijven van enkele eisen geen teken van zwakte, maar van gelijke, vooruitstrevende ideeën van de socialisten en liberalen. Voor een artikelschrijver in *De Tribune* was dit een teken van erkenning van de SDAP en dus een uithaal naar Wijnkoop en de SDP.

'*Zoo sprak mr. Troelstra in de Kamer en zoo sprak hij te Rotterdam. In het wezen kwam alles wat hij zeide, ontdaan van kwasi-revolutionaire franjes hierop neer: wij zullen grijpen naar de macht om de opstand der Nederlandsche revolutionairen [Wijnkoop en de SDP], de nachtmerrie en doodsangst van de bougeoisie, te voorkomen. Waar dat grijpen naar de macht op neerkomt, hebben wij gezien. Niet één socialistische eisch wordt gesteld. Het oerreactionaire orgaan, dat de Nieuwe Rotterdamsche Courant is, sloot zich bij alle eischen van de SDAP aan. De heer Rink verklaarde er mede in te stemmen namens de Liberalen. De heer Marchant ging ermede accoord namens de vrijzinnig-democraten. En zelfs de heer Treub sloot zich bij nagenoeg alle eischen aan. Geen van de heeren heeft er iets op tegen; de eischen zijn onschuldig; zij tasten het kapitalisme niet aan. Integendeel, zij zijn een bolwerk tegen de revolutie*'.[142]

Toen bleek dat de revolutie niet van de grond kwam, durfden ook de liberale kranten veroordelend te spreken over Wijnkoop en zijn achterban. Hieruit blijkt de angst voor geweld en de omverwerping van de bestaande machtsverhoudingen.

---

[138] N.N., 'Haagsche Brieven. De komende vrede', in *De Tijd. Godsdienstig-staatkundig dagblad*, 4 november 1918.
[139] N.N., 'Stormgetij', in *Het Centrum. Dagblad voor Utrecht en Nederland*, 9 november 1918.
[140] N.N., 'Amsterdam, 8 november 1918', in *De Heraut. Voor de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 10 november 1918.
[141] N.N., 'De arbeiderseischen', in *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 11 november 1918.
[142] N.N., 'De vijanden der revolutie', in *De Tribune. Revolutionair Socialistisch Volksblad*, 20 november 1918.

Uit de berichten blijkt de angst voor alles wat inging tegen de gevestigde orde. Veel berichten lieten doorschemeren dat de samenleving dankbaar moest zijn dat Nederland buiten de oorlog was gebleven. Revolutie en geweld moesten worden gemeden en de gewone gang van zaken moest weer aanvangen. Dit bleek ook uit de oproepen van de regering en het bedrijfsleven aan de bevolking, bijvoorbeeld om geen steun te geven aan de revolutie. Een revolutie had tot gevolg dat de Verenigde Staten en Groot-Brittannië niet de beloofde schepen met hoognodige goederen zou sturen.

'*Uit Amerika kunnen bovendien 40.000 ton graan, uit Engeland wollen en katoenen garens en goederen worden aangevoerd. Alle schikkingen met het buitenland worden op losse schroeven gezet als het wettig gezag wordt aangetast. Moge het gezond verstand van de overgroote meerderheid onze bevolking en vooral de minder bedeelden bewaren voor de naamlooze ellende welke haar deel zal zijn als de geregelde gang van zaken wordt verstoord. Volk van Nederland, Gij hebt uwe positie zelf in handen!*'[143]

Andere proclamaties riepen op tot steun aan de contra-revolutionairen zodat het socialisme en geweld geen voet aan de grond konden krijgen en de al zwakke economie niet verder ontwrichtte.

Opvallend is de berichtgeving over de trouw van het Nederlandse leger aan de regering en contra-revolutionaire acties. Steeds werd benadrukt dat het leger niet achter de revolutie stond en bereid was geweld en anarchie neer te slaan. Hierbij werd nog speciaal aangehaald dat ook het opstandige regiment uit Harskamp achter de gevestigde orde stond en alle bevelen zou opvolgen.[144] Blijkbaar bestond de angst dat dit niet het geval zou zijn na de opstand eind oktober 1918.

Het laat zich raden dat de socialistische en communistische krant een stuk positiever stonden tegenover revolutie in Nederland. Tussen *Het Volk* en *De Tribune* bestond grote rivaliteit zoals bleek in bovenstaande stukje over de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. De artikelen uit beide kranten leken haast deel te zijn van een wedstrijd: wie roept als eerste de revolutie uit, Troelstra of Wijnkoop? Uit *Het Volk* sprak de onrust dat als de communist Wijnkoop de revolutie uit zou roepen, de SDAP had afgedaan, maar ook dat Nederland dan was overgeleverd aan geweld en anarchie.[145] Wijnkoop beschuldigde op zijn beurt Troelstra van te veel

[143] N.N., 'Een Regeeringsproclamatie', in *De Nederlander. Tot verbreiding van christelijk-nationale beginselen,* 11 november 1918.
[144] N.N., 'Het vloot-volk', in *De Waarheidsvriend,* 6 december 1918.
[145] N.N., 'Revolutie', in *Het Volk. Dagblad voor de arbeiderspartij*, 2 november 1918.

samenwerking met de kapitalisten en te weinig daadkracht.[146]

Toen rond 20 november bleek dat de revolutie niet van de grond kwam, kreeg Troelstra de volle laag in *De Tribune*. Volgens Wijnkoop had Troelstra de revolutie verraden.[147] Ondanks het mislukken van de revolutiepoging bleef Wijnkoop de revolutie promoten in zijn krant en riep hij arbeiders op niet stil te blijven staan, maar door te gaan hun eisen duidelijk maken. *De Tribune* ademde na de Rode Week als enige de revolutiegeest, de andere kranten haalden opgelucht adem en in *Het Volk* likte Troelstra zijn wonden en telde ondanks alles toch zijn zegeningen. Onder druk van de komende revolutie, was in de Tweede Kamer ingestemd met een aantal hervormingseisen, waaronder het vrouwenkiesrecht.

Met het uitbreken van de muiterij in de Harskamp, was er nog geen sprake van een mogelijke revolutie. Natuurlijk lieten de socialisten zich aan het einde van oorlog horen, als reactie op de slinkende rantsoenen, de nijpende werkloosheid en de oorlogsmoeheid. De angst dat de militairen niet meer betrouwbaar waren, werd pas duidelijk toen de revolutie zich aandiende. Hieruit blijkt des te meer dat de revolutie van bovenaf was opgelegd in plaats van ontstaan uit de maatschappij zelf. De woorden muiterij en oproer kregen in het licht van de revolutie een andere, ernstiger betekenis.

3.2 Reacties van de Tweede Kamer

Spoedig na de gebeurtenissen in de Harskamp werden Kamervragen gesteld. Op 30 oktober werd voor het eerst over dit onderwerp in de Tweede Kamer gedebatteerd. Door K. ter Laan (SDAP) en L.F. Duymaer van Twist (Anti-Revolutionaire Partij) werden interpellaties aangevraagd aangaande de ongeregeldheden, daarnaast werden twee algemene interpellaties betreffende het leger behandeld, welke waren aangevraagd door Troelstra en J.W. Kruyt (Bond voor Christen-Socialisten). Een deel van de Kamer vond dat de interpellaties later in de week of zelfs de volgende week dinsdag behandeld konden worden. De rellen werden niet ernstig genoeg ingeschat om er direct over te debatteren. Na felle discussie werden de interpellaties toch direct behandeld.

‘*De heer Nolens [Rooms-Katholieke Staatspartij]: Mijnheer de Voorzitter! Ik weet niet, of en in hoeverre er verband bestaat tusschen de gebeurtenissen, die hebben plaats gehad in de Harskamp en het niet houden eener interpellatie, een verband dat door sommigen gezien*

[146] N.N., ‘Troelstra verraadt de revolutie’, in *De Tribune. Revolutionair Socialistisch Volksblad,* 19 november 1918.
[147] N.N., ‘Lafaards’, in *De Tribune. Revolutionair Socialistisch Volksblad,* 30 november 1918.

wordt. Ik geloof niet dat degenen die aan de onordelijkheden hebben deelgenomen erg onder den indruk zijn geweest van het niet houden hier van die interpellaties. Echter kan ik niet ontkennen, dat het wenschelijk is dat hier over die zaak gesproken wordt. Nu zijn er reeds vragen gesteld over het voorgevallene in de Harskamp, en nu komt het mij beter voor eerst het antwoord op die vragen af te wachten, mits dat antwoord volledig zij'.[148]

De omvang van de ter discussie gestelde zaken was echter zo groot, dat het twee weken duurde voordat over de opgestelde moties werd gestemd.

De interpellaties die uitsluitend over de Harskamp handelden, waren feitelijke vragen. Hoe had het zover kunnen komen? Waarom waren er in de nacht van 25 op 26 oktober geen voorzorgsmaatregelen genomen voor eventuele nieuwe uitbarstingen? Hoe kwam het dat er niet voldoende voedsel beschikbaar was en waarom was er, tegen de regels in, drank op de legerplaats aanwezig?[149] Opvallend is dat er zelden werd gesproken over muiterij in de Harskamp. Er werd gesproken over muiters, maar vooral over relschoppers of raddraaiers. Als antwoord op het debat maakte minister van Oorlog, G.A.A. Alting von Geusau allerlei hervormingen voor het leger bekend, zoals gedeeltelijke demobilisatie, hervorming van de officiersopleiding, verhoging van de rantsoenen en het aanstellen van een parlementaire onderzoekscommissie naar een onderzoek naar de onrust in het Nederlandse leger.[150] Geusau benadrukte dat de hervormingen sneller doorgevoerd zouden worden, maar dat ze niet speciaal waren bedacht als reactie op de rellen. Er was al een voornemen om over te gaan tot gedeeltelijke demobilisatie en er was al sprake van het ophogen van de rantsoenen en het soldij.[151]

Na deze redevoering verschoof de aandacht naar de algemene gang van zaken in het leger en werden de Harskamprellen in de argumentatie gebruikt als afschrikwekkend voorbeeld en als onderstreping van de noodzaak tot snelle invoering van de hervormingen. Met name de officieren moesten het ontgelden. De slechte geest was veroorzaakt door de ouderwetse, militaristische opperbevelhebber, Snijders. Zijn ontslag werd door de Harskamprellen gerechtvaardigd. Alle partijen stemden hiermee in, al waren met name de radicale en linkse partijen groot voorstander van het ontslag. De confessionele partijen zagen het ontslag als noodzakelijk kwaad.

Met name de linkse partijen namen de oorzaken van de rellen als algemeen geldend

[148] 'Aanvraag interpellatie', *Verhandelingen van de Tweede Kamer,* 30 oktober 1918.
[149] Idem, 5 november 1918.
[150] 'Interpellaties van de heeren Kruyt, Troelstra, K. ter Laan en Duymaer van Twist, betreffende het leger', *Verhandelingen van de Tweede Kamer,* 6 november 1918.
[151] Idem, 6 november 1918.

voor de het hele Nederlandse leger. De Harskamprellen getuigden van de ouderwetse en militaristische geest die waaide in het leger en zonder reactie, in welke vorm ook, zou deze geest niet afzwakken en veranderen, aldus de linksgeoriënteerde Kamerfracties.

Er werd vrij nuchter over de onrust in het Nederlandse leger gesproken. Uit de verslagen van de Kamerdebatten klonk geen paniek of angst voor een onthoudbare situatie. Iedereen was het erover eens dat in meer of mindere mate hervormingen noodzakelijk waren. De linkse partijen schreven die hervormingen toe aan het gedrag van de militairen, terwijl de centrum en rechtse partijen er juist voor wilden waken de opstandige militaire te belonen met hervormingen.

Enkele dagen na de rellen werd de wapenstilstand gesloten (11 november 1918) en was discussie over wel of geen demobilisatie niet meer relevant. Reeds opgestelde moties over dit onderwerp moesten worden aangepast of gewijzigd omdat de algehele situatie had gewijzigd.

'*In verband met hetgeen ik [Minister van Oorlog] omtrent de demobilisatie heb medegedeeld, waaromtrent reeds de noodige orders zijn uitgegeven, die de troepen reeds hebben bereikt, meen ik dat het nu van de moties, die omtrent demobilisatie zijn ingediend, als vervallen kan worden beschouwd*'.[152]

De scheiding tussen de liberalen en socialisten aan de ene zijde en de confessionelen aan de andere tekende zich af in de debatten over de oorzaken van de rellen, de noodzaak tot overgaan van gehele of gedeeltelijke demobilisatie en in de vraag of en in welke mate (sociale) hervormingen moesten worden doorgevoerd. Er werd niet direct een link gelegd tussen de opstandigheid in het leger en een revolutie. Toen de gewezen Duitse keizer Wilhelm II de Nederlandse grens over vluchtte en asiel aanvroeg, veranderde de aard van discussie. De revolutie en regering van de sociaal-democraten in Duitsland was een feit en de socialisten en sociaal-democraten in Nederland hoopten dat de revolutie-ideeën ook naar Nederland zou overslaan. Wijnkoop liet al op de derde dag van het debat een revolutionair geluid horen:

'*Wat is er nu al niet op de geschiedenis van de Harskamp, waarop ik niet verder zal ingaan, gevolgd. Zooveel, dat wanneer het verzet er niet was geweest, ,zij hadden moeten zeggen: Was het maar gekomen! Sedert de soldaten hebben gedurfd, wat zij vier jaar lang niet hebben gedaan, is er meer gebeurd, dan tijdens vier jaren van parlementaire debatten en regeerings-*

[152] 'Interpellaties van de heren Kruyt, Troelstra, K. ter Laan en Duymaer van Twist, betreffende het leger', *Verhandelingen van de Tweede Kamer,* 12 november 1918.

maatregelen en het optreden – dat zoo geroemd wordt – van de SDAP, van de anti-revolutionairen en van anderen, die probeeren het volk onder hun leiding te houden. Dat de opperbevelhebber is afgezet, is voor mij – ik ben dat met den heer Marchant volkomen eens – niet een feit van ontzaglijke waarde. Het gaat er niet om, dat de opperbevelhebber uit zijn ambt is ontzet, maar wat er zal volgen. Toch neemt dit niet weg, dat de afzetting niet zou zijn geschied, als het andere niet was voorafgegaan'.[153]

Ook K. ter Laan stak fel van wal ter onderstreping van zijn mening dat er zo snel mogelijk moest worden overgegaan tot gedeeltelijke demobilisatie en sociale hervormingen, zowel in de samenleving als in het leger. Troelstra greep zijn kans en stak een felle rede af waarin hij de revolutie uitriep.

'*En wanneer men ondanks dat toch aldus voortgaat – nu kom ik weer op de orde – dan zal dat moeten leiden tot uitbarstingen, waarbij niet meer de gezonde wil van een socialistisch georganiseerde arbeidersklasse den doorslag geeft, maar waarbij de anarchie zal worden gemaakt om toestanden te scheppen, die geen revolutie zijn, maar onder den naam revolutie het grootste ongeluk zullen zijn voor het Nederlandsche volk. En de overweging, dat geen burgerlijke partij in staat is, om daartegen zich te handheven, en dat slechts een partij, die de groote georganiseerde massa der arbeiders in zich bevat, een partij dus, die leeft en streeft uit het hart en den wil van die arbeiders, in staat is om door de stormen van dezen tijd ons land verder te voeren naar een hooger peil van ontwikkeling – want wat wij willen is niet Nederland omlaag brengen, maar Nederland omhoog brengen, Nederland laten deelen in de zegeningen van een nieuwen tijd van vrede, Nederland te maken tot een land, dat zich verder normaal kan ontwikkelen onder de leiding van zijn meest scheppende kracht – die overtuiging geeft ons recht, tegen alle mogelijke berekeningen van stemmencijfers en tegen allen mogelijken twijfel in, te zeggen: wij gevoelen ons thans niet alleen voor onze eigen klasse verplicht te grijpen naar de staatsmacht, maar wij meenen ook, dat het Nederlandsche volk voor het heden en voor de toekomst geen grootere dienst kan worden bewezen dan wanneer men ons in staat stelt dien doorslaanden invloed op de verdere ontwikkeling van ons volk uit te oefenen, die voor de verwezenlijking van onze voornaamste eischen onverbiddenlijk noodzakelijk is*'.[154]

[153] 'Interpellaties van de heren Kruyt, Troelstra, K. ter Laan en Duymaer van Twist, betreffende het leger', *Verhandelingen van de Tweede Kamer*, 7 november 1918.
[154] 'Interpellaties van de heren Kruyt, Troelstra, K. ter Laan en Duymaer van Twist, betreffende het leger', *Verhandelingen van de Tweede Kamer*, 12 november 1918.

De Harskamprellen waren hierbij niet meer terug te vinden dan alleen in de redevoering over de verdorven en militaristische geest van het zittende kabinet.

Hoewel het onrustig was in Nederland – relletjes, demonstraties en stakingen – kwam er geen revolutie. Het socialistisch idee speelde niet de hoofdrol in de Nederlandse samenleving, maar de roep om eten, demobilisatie en sociale hervormingen voerden de boventoon. Wijnkoop en Ter Laan bleven in het parlement volhouden dat de revolutie eraan kwam en niet meer te stoppen was, maar Troelstra begon zich rond 17 november terug te trekken. Door de rechtse partijen werd hard uitgehaald en de revolutie in Nederland kwam er wat hen betreft nooit.

In het Interbellum werd af en toe nog gesproken over de Harskamprellen. Zoals in 1919 toen door K. ter Laan werd gewezen op de schadevergoeding voor de militairen die hun bezittingen hadden verloren door de brand op de legerplaats.[155] Een grotere rol speelde de rellen tijdens de debatten over de defensiebegroting in 1919 en 1920. Leden van de verschillende socialistische partijen spraken over de nog steeds slechte leiding van de officieren en vroegen loyaliteit van de minister van Oorlog voor de muiters die nog gevangen zaten.[156] In het kader hiervan werd steeds bij de minister aangedrongen op het doorvoeren van de in november 1918 voorgenomen legerhervormingen. Een enkele socialist pleitte zelfs voor totale demobilisatie en ontwapening, maar de meesten grepen de Harskamprellen aan om de voorgenomen hervormingen snel door te voeren.

Ook niet-socialisten, zoals het liberale Kamerlid P.J. Oud, benadrukken dat er het komende dienstjaar de militairen niet benadeeld mochten worden. Er moest onder andere voldoende salaris beschikbaar zijn voor militairen en marinepersoneel. Hetzelfde gold volgens Oud voor goede uitrusting en de nodige ontspanning.[157]

In maart 1919 werden de Harskamprellen aangegrepen in het pleidooi voor het verwijderen van alcoholische dranken in de soldatenkantines.

'*De ondervinding in de Harskamp en in Assen moet hem [Minister van Oorlog] óók overtuigd hebben, dat de sterke drank uit de cantine moet worden verbannen, voorgoed*'.[158]

Vanuit conservatieve hoek werden enkele kritische opmerkingen gemaakt over het plotselinge ontslaan van generaal Snijders. Maar meestal werd de onrust in de Harskamp en het Neder-

[155] 'Vaststelling van de Staatsbegrooting voor het dienstjaar 1919. Hoofdstuk VIII (Departement van Oorlog), *Verhandelingen van de Tweede Kamer,* 27 februari 1919.
[156] Idem, 13 februari 1919.
[157] Idem, 11 februari 1919.
[158] Idem, 4 maart 1919.

landse leger in het algemeen gebruikt om de beloofde hervormingen door te voeren. Zoals de socialist K. ter Laan het verwoordde:

'*Wij moeten een Minister hebben, die dat uit zich zelf wil uit volle overtuiging, en dat kan zooals in de laatste anderhalf jaar is gebleken, de heer Alting von Geusau niet zijn. Hij was een Minister, die conservatief optrad tot November 1918. Toen kwam eerst de Harskamp, en toen spitste de Minister één oor. Toen kwam de Duitsche revolutie en toen spitste hij het andere oor. En toen kwam de bekende November-beweging in ons eigen land, en toen ging de Minister er zoo hard hij kon vandoor. Toen was de Minister in eens een ander man geworden. Toen ontsloeg hij generaal Snijders en deed hij een aantal beloften. Maar van die beloften is niets gekomen. Deze begrooting was de oude begrooting, de toelichting is de oude toelichting en pas bij de Memorie van Antwoord neemt hij die zes milioen er af en doet hij zijn nieuwe voorstellen er bij. Maar het geheele stelsel blijft de oude wedstrijd in bewapening*'.[159]

Het feit dat deze opmerking op 15 december 1919 werd gemaakt, bewijst de gevoelige positie die het leger innam na de Eerste Wereldoorlog. Aan het einde van 1919 was nog geen defensiebegroting opgesteld en de Minister lag onder vuur. Zoals verder uit het citaat blijkt, werd met de Harskamprellen geschermd om aan te tonen dat de Nederlandse defensie niet meer hetzelfde was als voor de oorlog. De jaren van mobilisatie, de onrust en de mislukte revolutie hadden de militairen een zekere mate van mondigheid verschaft. De minister moest zijn beloften tot hervormingen nakomen, wilde hij het Nederlandse leger achter zich houden.

In 1928 was er hevig debat in de Tweede Kamer over het aanpassen van de dienstplicht. De socialisten en met name K. ter Laan weerden zich tegen het militarisme en gebruikte hierbij weer het voorbeeld van de Harskamp. Soldaten oproepen zonder doel zou narigheid met zich mee brengen. Volgens Ter Laan vergiste de Tweede Kamer zich in de grote betekenis van de Harskamprellen. Hij werd door het CHU-lid (Christelijk Historische Unie) J.M. Krijger van repliek gediend:

'*Feit toch is, dat niet de Reering en dat niet de vroegere en tegenwoordige leiders en vrijwilligers van den bijzonderen vrijwilligen Landstorm zich hebben vergist in de beteekenis van de onlusten in den Harskamp, maar dat de vergissing was aan de zijde van den heer ter Laan en van vele van zijn politieke vrienden*'.[160]

[159] 'Vaststelling van de Staatsbegrooting voor het dienstjaar 1919. Hoofdstuk VIII (Departement van Oorlog.), *Verhandelingen van de Tweede Kamer*, 15 december 1919.
[160] 'Wijziging van de Diensplichtwet', *Verhandelingen van de Tweede Kamer*, 12 juni 1928.

3.3 Onderzoeksrapporten

De grote vraag daags na de ongeregeldheden in de Harskamp was: hoe heeft dit kunnen gebeuren? Deze vraag werd niet alleen in de kranten en de Tweede Kamer gesteld, ook de legerleiding wilde graag weten wat de oorzaken waren voor deze geweldsuitbarsting. Waren de oorzaken specifiek voor de Harskamp of van algemenere aard? Als dit laatste het geval was, waren er ook in andere legerplaatsen en garnizoenssteden ongeregeldheden te verwachten? Deze ongeregeldheden kwamen er spoedig. Militairen in onder andere Amersfoort, Zwolle, Geertruidenberg, Den Haag, Hellevoetsluis en 's Hertogenbosch lieten door werkweigering en/of geweld weten dat zij de oorlog moe waren en meer rantsoen wilden. Per plaats verschilden de grieven, bijvoorbeeld huisvesting, verlof of behandeling door de officieren, maar de roep om demobilisatie en meer voedsel was overal te horen.

Voordat het rapport uitkwam, waren de kranten al druk met de oorzaken van de opstand te benoemen. Een veelgenoemde grief was die van de kwaliteit en vooral kwantiteit van het eten.[161] Even als in de burgermaatschappij, was de hoeveelheid eten verminderd door de afname van voedselimport. Toch kregen de soldaten meer te eten dan hun familieleden.

De legerleiding maakte als eerste een rapport op van de gebeurtenissen in de Harskamp. Al op maandag 28 oktober werd begonnen met de interviews van allen bij de legerplaats betrokken personen. Van hoog tot laag werd onderworpen aan een vraaggesprek, maar

'*het onderzoek is zeer bemoeilijkt, doordien de verschillende mededeelingen vaak verward en elkander tegensprekende waren, ook als gevolg van de snelle opeenvolging der feiten op 26 October en de paniekstemming, die daaruit is ontstaan, waardoor velen zich niet duidelijk meer rekenschap kunnen geven, van wat feitelijk is geschied*'.[162]

Naast de uitvoerige beschrijving van de rellen, wijdt het rapport een groot deel aan de oorzaken ervan. Alvorens hiertoe over te gaan wordt eerst een stukje gewijd aan de aard van het oproer. Met grote klem wordt medegedeeld dat '*de Commissie er vast van overtuigd is, dat hier niet moet worden gedacht aan een militairen opstand van buiten bewerkt, door eenige politieke partij*'.[163] Blijkbaar bestond die gedachte dus, anders zou ze niet ontkracht hoeven worden. Het gaat hier volgens het rapport om:

---

[161] Hazelbag, 'De invloed van de Harskamp-rellen op de positie van de officier', 242-3.
[162] NL-HaNA, Generale Staf Landmacht, 1914-1940, 2.13.70, inv.nr. 5. Rapport van de Commissie tot onderzoek van de ongeregeldheden in de Legerplaats bij Harskamp, ingesteld ingevolge aanschrijving van den Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht van 27 oktober 1918.
[163] Ibidem.

'*baldadigheid van onvoldoende gedisciplineerde soldaten, voor het overgroot gedeelte bestaande uit het minst ontwikkelde en beschaafde gedeelte van ons volk, uit het platteland van Drenthe afkomstig*'.[164]

De toon van het rapport is gezet: de onderontwikkelde landgenoten waren ontevreden en uitten dat op een baldadige manier die uit de hand was gelopen. De commissie '*gelooft echter niet aan een gewapende georganiseerde opstand van het gros*'.[165] De opstand ontstond spontaan, zonder voorbedachte raden of een weldoordacht plan.

'*De Commissie heeft getracht na te gaan, waardoor de woelingen zijn ontstaan en ook, waardoor zij in zoo korten tijd zulk een hoogst ernstig karakter hebben kunnen aannemen. Tot de intrekking der verloven was het absoluut niet bekend dat er gisting bestond onder de manschappen van 1Ste R[egiment] I[nfanterie] en heeft deze ook hoogst waarschijnlijk niet bestaan*'.[166]

Het rapport onderkent dat het 1ste Regiment in juli 1915 voor straf was overgeplaatst van Apeldoorn naar de legerplaats Harskamp, maar ziet het niet als een oorzaak voor de geweldsuitbarsting. In 1918 zag de legerplaats er allang niet meer zo uit als in 1915. De slaapplaatsen waren verbeterd en een schouwburg en kantine moest het leven van de militairen veraangenamen. Daarnaast was de dienst aanzienlijk lichter dan in andere legerplaatsen.

Als hoofdoorzaak werd het plotselinge intrekken van de verloven aangewezen.

'*Het eenige wat er aarzelend bij sommigen uitkomt, is feitelijk het intrekken van het verlof en van tijd tot tijd te weinig eten en hierin zoekt de commissie dan ook in hoofdzaak de oorzaak en wel vooral in de verlofskwestie, want zoals reeds vroeger gezegd, leeft de kampbevolking op het verlof. Dat is het enige wat in hun oog het leven in dit eenzame kamp dragelijk maakt*'.[167]

In het rapport is een lijst opgenomen met daarop alle genoemde grote en kleine grieven. De lijst is opgenomen in Bijlage 1. De redenen van ontevredenheid die de legerleiding relevant achtte voor het onderzoek hebben te maken met de duur van het verlof en met name de reistijd tussen de afgelegen legerplaats en de woonplaats van de militairen, de slechte kwaliteit en

[164] NL-HaNA, Generale Staf Landmacht, 1914-1940, 2.13.70, inv.nr. 5. Rapport van de Commissie tot onderzoek van de ongeregeldheden in de Legerplaats bij Harskamp, ingesteld ingevolge aanschrijving van den Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht van 27 oktober 1918.
[165] Ibidem.
[166] Ibidem.
[167] Ibidem.

kwantiteit van het voedsel en de veel te dure kantine. In totaal werden veertien grieven opgesomd welke in meer of mindere mate van toepassing waren op de rellen. Volgens de commissie hadden een aantal grieven opgelost kunnen worden door de ontevredenheid te melden bij de commandant.

De legercommissie was het eens met de grief dat de kwaliteit van het voedsel veel te wensen overliet, maar plaatst kanttekeningen bij het feit dat er te weinig rantsoen zou zijn. In verhouding tot de rantsoenen voor de burgerbevolking kregen de militairen juist meer te eten. Moest het leger worden ingezet dan moesten de militairen fit zijn en niet ziek en zwak van de honger. De kantine moest als aanvulling dienen voor de luxegoederen, maar zelfs de prijzen voor eenvoudige artikelen waren zo hoog dat de soldaat zich deze niet kon veroorloven.

'*De redenen, waarom de woelingen zich zo snel hebben kunnen ontwikkelen en zulke afmetingen hebben kunnen aannemen zijn naar oordeel van de Commissie van diep gelegen aard*'.[168]

De schuld werd niet direct op de officieren geschoven, zoals wel gebeurde in de kranten. Het feit dat de manschappen bestonden uit gesloten en onderontwikkelde Drenten en Groningers speelde volgens de commissie een grote rol. Een goed kader had deze manschappen in de hand kunnen houden, maar de officiersopleiding liet te wensen over en door de snelle doorstroming binnen het kader hadden de oversten en de manschappen nauwelijks tijd elkaar beter te leren kennen. Daarnaast waren veel officieren aanzienlijk jonger dan de onder hen gestelde manschappen.

De legerleiding zag in het feit dat de Harskamp als strafkolonie bekend stond geen directe oorzaak voor de ongeregeldheden, maar onderkende dat dit de geest binnen de legerplaats niet ten goede kwam. Hoewel het niet de bedoeling was, werd het 1ste Regiment aangevuld met minder gewenste manschappen.

'*In den eerste tijd, dat 1 R.I. te Harskamp lag, viel dat nog niet zo op, maar langzamerhand heeft het enigszins het karakter aangenomen van een plaats, waar minder goede elementen heengezonden worden. Manschappen, kader, zelfs officieren, die elders als ongewenst werden beschouwd, werden bij herhaling overgeplaatst naar Harskamp. Dit heeft niet anders dan ongunstig kunnen werken*'.[169]

[168] NL-HaNA, Generale Staf Landmacht, 1914-1940, 2.13.70, inv.nr. 5. Rapport van de Commissie tot onderzoek van de ongeregeldheden in de Legerplaats bij Harskamp, ingesteld ingevolge aanschrijving van den Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht van 27 oktober 1918.
[169] Ibidem.

Maar niet alleen de manschappen viel hun gedrag te verwijten, ook de officieren hadden niet gehandeld zoals van hen verlangd werd. De gegeven orders waren tegenstrijdig en het feit dat de officieren de legerplaats ontvluchtten, was te veroordelen. Toen vrijdag de baldadigheid omsloeg in geweld was niet krachtig opgetreden en op zaterdag werd gehandeld alsof er niets was voorgevallen. Er was niet uit voorzorg een extra wacht geplaatst en de patronen waren niet ingenomen.

Hoewel de legercommissie zo neutraal mogelijk te werk ging, nam de Tweede Kamer geen genoegen met het opgestelde rapport. Er werd een commissie samengesteld onder leiding van oud-minister van Oorlog B.C. de Jonge. Samen met enkele officieren en ambtenaren kreeg De Jonge opdracht de oorzaken van de ongeregeldheden in de Harskamp en de andere legerplaatsen in kaart te brengen en enkele aanbevelingen te doen. Door de oppositie in de Kamer en in de kranten werd kritiek aangetekend tegen de samenstelling van de commissie. De oud-minister moest de uitwassen van zijn eigen legerpolitiek onderzoeken en zijn team bestond voor twee-derde uit militairen. Vanuit de militaire wereld werd aangedragen dat de gewone soldaat geen stem had in de commissie waardoor de uitkomst bij voorbaat ten voordele van de officieren zou uitvallen.

'*Wil men werkelijk een onderzoek, dat tot de kern van de zaken doordringt en óók van moreelen invloed zal zijn, dan achten wij het noodzakelijk, dat in de eerste plaats deze militair-burgerlijke commissie wordt aangevuld met militairen ook beneden den officiersrang, met een paar onderofficieren en soldaten en ten tweede, dat het onderzoek in het openbaar plaats vindt. Het geldt hier een quaestie, die het gehééle volk raakt: het is ons aller leger*'.[170]

En *De Nederlander* nam verder uit dit artikel over:

'*Laat men niet bevreesd zijn, dat de discipline en het prestige geschaad zouden kunnen worden door ook militairen beneden den officiersrang in de commissie van onderzoek op te nemen, - zij zullen integendeel er door verhoogd worden, indien de soldaat ziet, dat men de zaak krachtig en niet éénzijdig aanpakt. De soldaat heeft een scherpen blik: instinctmatig voelt hij wàt 'flauwe kul' is en wat écht – àlles wat onder dezen karakteristieken soldatentermen is samen te vatten, ondermijnt het gezag en maakt het geheele leger tot een schoonen schijn,*

[170] N.N., 'De leger-ongeregeldheden', in *Algemeen Handelsblad*, 4 november 1918.

doch zonder kern. Voor de echte soldaterij echter voelt de Nederlandsche soldaat alles en zal hij zijn uiterste krachten inspannen'.[171]

Ondanks de kritiek publiceerde de commissie in mei 1919 een vernietigend rapport betreffende het optreden van Nederlandse officieren, hun opleiding, de gesteldheid van de rantsoenering en gedisciplineerdheid. Toen waren de debatten al gevoerd, het rapport kwam te laat.

Hoewel de parlementaire commissie was opgesteld in reactie op het rapport van de legercommissie, werden in het rapport van De Jonge alle gegevens over de gebeurtenissen in de Harskamp woordelijk overgenomen van de militaire commissie. Zelfs de lijst van grieven en het daarbij gevoegde commentaar is letterlijk overgenomen. Naast een beschrijving van de Harskamprellen zijn ook de opstanden in Zwolle, Amersfoort, Geertruidenberg, Den Haag, Hellevoetsluis, 's-Hertogenbosch, Middelburg, Waalwijk en nog 11 andere plaatsen beschreven. Voor al de beschreven opstanden en opstandjes zijn de afzonderlijke oorzaken genoemd. Daarnaast is er een algemene beschouwing aan het rapport toegevoegd waarin is gekeken naar de oorzaken van het oproer in het Nederlandse leger. De oorlogsmoeheid onder de troepen is als hoofdoorzaak genoemd.[172] In het licht hiervan moeten de klachten van onder andere de verlofregeling worden gezien.

'*Met kan gerust zeggen, dat ons leger ten tijde van de ongeregeldheden in den Harskamp leed aan mobilisatie-moeheid. Met was geprikkeld en ongedwee; de lust was er uit, men had er genoeg van, zoowel bij hoog als bij laag. Ongetwijfeld waren er grieven, maar deze zouden onder normale omstandigheden zeker niet tot de uitingen van ontevredenheid hebben geleid, waarvan men thans getuige is geweest. Tegenover hetgeen, waarover men terecht klaagde, staat te veel, dat gedurende de mobilisatiejaren voor den soldaat is gegaan, dan dat dit voorbijgezien zou mogen worden. Er is inderdaad met ernst naar gestreefd aan de bezwaren van zoo langdurigen dienst tegemoet te komen, maar de omstandigheden konden nu eenmaal niet gewijzigd worden. De druk daarvan werd in steeds toenemende mate gevoeld. Eindelijk kwamen daarbij de sociale woelingen in het buitenland, welke niet nagelaten hebben ook hier onrust te wekken*'.[173]

Na de algemene oorzaken gaat het rapport in op de specifieke oorzaken per geval. In het geval van de Harskamp zijn het legerrapport en het rapport van De Jonge vrijwel hetzelfde. De Jon-

[171] N.N., De Harskamp-Commissie', in *De Nederlander. Tot verbreiding van christelijk-nationale beginselen*, 5 november 1918.
[172] De Jonge, *Verslag van de commissie tot onderzoek naar de ontevredenheid in het leger,* 13
[173] Idem, 14.

ge begint met de uitdrukkelijke mededeling dat er geen sprake is geweest van '*bolsjewistische of revolutionaire denkbeelden*'.[174] Waar de militairen nog sprake over politieke denkbeelden, maakt hij het concreter. Verder worden de grieven genoemd zoals opgenomen in de Bijlage.

Het grote verschil tussen het legerrapport en het verslag van De Jonge is de aanwezigheid van aanbevelingen. De relatie tussen officier en zijn ondergeschikten moest veranderen.[175] Hierdoor had voorkomen kunnen worden dat de officieren in de Harskamp op de vlucht sloegen toen hun manschappen gewelddadig werden. Een andere aanbeveling betrof de legering en rantsoenering. Er moest getracht worden een zo goed mogelijk verblijf voor de soldaten te creëren tegen redelijke kosten. Dit gold ook de rantsoenering. Slechte kwaliteit gaat ten koste van de wil en inzetbaarheid van de militairen. Andere aanbevelingen handelden over de kwaliteit van de kleding, de duurte en kwaliteit van de kantine en de aard van de dienstplicht. Niet alle aanbevelingen waren van toepassing op de situatie in de Harskamp. Hieruit blijkt de algemeenheid van het onderzoek naar de algehele toestand in het Nederlandse leger.

In beide onderzoeksrapporten werd het handelen van de officieren veroordeeld. Zij hadden nooit op de vlucht mogen slaan en hun manschappen niet de ruimte moeten geven geweld te gebruiken. Hoewel De Jonge aanbevelingen geeft voor veranderingen binnen het leger, is met de opmerking over mobilisatie-moeheid de zaak min of meer afgedaan. Ook als alle aanbevelingen aanwezig waren voor het uitbreken van de rellen, had de verveling alsnog een overheersende rol gespeeld en het intrekken van de verloven de gemoederen in beroering gebracht.

3.4 Militaire reactie

Er is in het tijdschrift *Militaire Spectator* opvallend weinig geschreven over de onrust in het Nederlandse leger. Volgens verschillende schrijvers benadrukte het oproer de noodzaak tot hervorming van onder andere de officiersopleiding. De Nederlandse officier, zowel beroeps- als verlofsofficier, kon z'n mannetje niet staan. De opleiding gaf teveel aandacht aan technische zaken zoals materieel en strategisch denken, maar veel te weinig aan management en sociale vaardigheden. Een officier moet weten wat er onder zijn manschappen leeft en hoe hij met hen moet communiceren. Hierdoor respecteren de manschappen hun meerdere en wordt het handhaven van de tucht een stuk eenvoudiger.

[174] De Jonge, *Verslag van de commissie tot onderzoek naar de ontevredenheid in het leger,* 15.
[175] Idem, 30.

Van de kleine hoeveelheid artikelen in het tijdschrift gaan er veel over de geest in het leger. Volgens W.E. van Dam van Isselt moest het Nederlandse leger weer de trots van de natie worden. Het imago van het leger was slecht, dienstplichtigen probeerden van alles om niet op te hoeven komen en ook de Nederlandse regering leek niet erg mee te leven met het leger, zoals bleek bij gedeeltelijke demobilisatie, beginnend bij de oudste lichting, begin november 1918. Hoe kon de regering van het leger verlangen sterk en standvastig te zijn als de sterkste en meeste ervaren lichtingen naar huis werden gestuurd?[176] De ongeregeldheden in de Harskamp waren onvermijdelijk, volgens Van Dam van Isselt. Het officierskorps was niet goed opgeleid en de mobilisatie van vier jaar werkte niet motiverend op de troepen. Het was nog verwonderlijk dat het bij relatief klein oproer gebleven was.

'*Het is duidelijk, dat, wanneer een dergelijk systeem tientallen van jaren achtereen werkt, het een stempel zet op het leger, dat daardoor de troep het kind van de rekening en, af en toe, hier of daar echt troep wordt (Harskamp)*'.[177]

De rellen werden niet vergoelijkt of gerechtvaardigd, maar wel verklaard en aannemelijk gemaakt. Waar de kranten spraken over oorzaken als voedselvoorziening en oorlogsmoeheid, spraken de militairen vooral van een slechte opleiding van de staf en een verziekte geest in samenleving en leger. Deze zijn immers één: dienstplichtigen nemen in hun diensttijd de opvatting uit de burgermaatschappij mee. Als de samenleving negatief over het leger oordeelt, komt dat de strijdvaardigheid en ondergeschiktheid niet ten goede.

Opvallend is dat de Harskamp geen enkele keer werd geassocieerd met de Rode Revolutie of muiterij. Er werd steeds gesproken over relletjes of onrust, maar ernstige woorden als muiterij of onlust werden alleen gebruikt voor de toestand in Rusland en Duitsland. Ook in later jaren werd niet op harde toon over de Harskamp gesproken. Dit alles bewijst dat het leger wel schrok van de opstand, maar er weinig gevaar in zag. Het moest een keer gebeuren en er mocht van geluk gesproken worden, dat het gebeurde als in de Harskamp, zonder doden en ernstig gewonden.

Al in 1910 verschenen er publicaties van hoger geplaatsten binnen het leger die pleitten voor veranderingen in het beleid van defensie op het gebied van de officiersopleiding. De defensiestaf concludeerde dat de officier meer kennis moest nemen van zijn manschappen dan van materieel en strategie.

[176] W.E. van Dam van Isselt, 'De geest in het leger en de burgerwachten', in *Militaire Spectator* 88 (1919) 147-170, 152.
[177] Van Dam van Isselt, 'De geest in het leger en de burgerwachten', 154.

'*Een officier kreeg alleen het vertrouwen van zijn minderen als hij werkelijke belangstelling en respect toonde en zelf voorbeeldgedrag tentoonspreidde. Gehoorzaamheid van minderen moest niet gebaseerd zijn op angst, maar op wederzijds vertrouwen en kameraadschap*'.[178]

Voordat de minister van Oorlog legerhervormingen aankondigde was defensie al enkele jaren bezig de officiersopleiding te veranderen. De grootste en belangrijkste verandering die werd doorgevoerd is die op het gebied van de verhouding tussen meerdere en mindere. De mindere moest inspraak krijgen, zij het met mate, en de meerdere moest zich meer bezighouden met zijn manschappen dan met zijn gelijken. Vanaf 1919 werden lessen pedagogiek gegeven aan de oudstejaars van de officiersopleiding.[179] Daarnaast was defensie vanwege bezuinigen vanaf 1920 gedwongen beroeps- en verlofsofficieren met elkaar te laten trainen en op te leiden. Dit zorgde voor meer cohesie binnen het officierskorps. Waar tijdens de Harskamprellen nog duidelijke verschillen en rangorde bestond tussen beroeps- en verlofsofficieren, moest deze met de nieuwe ingerichte opleiding worden weggenomen.

De reorganisaties kregen pas echt vorm na de Harskamprellen en de daaropvolgende maatschappelijke en politieke discussie. Dit betekende echter niet dat zonder de gebeurtenissen in de Harskamp de hogere militaire opleiding niet veranderd was. De Harskamprellen hebben de reorganisaties versneld.

3.5 Om niet te vergeten

Tijdens het Interbellum verschenen gedenkboeken, publicaties over Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog. Deze overzichtwerken schetsten de loop van de oorlog en met name de rol van Nederland in deze. Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van vier verschillende gedenkboeken. Deze hebben een publicatiedatum verspreid tussen 1919 en 1933. Opvallend is dat de boeken van 1919 en 1920[180] niet spraken over onrust in het Nederlandse leger. De Harskamprellen zijn niet opgenomen, maar ook de Paasalerte van 1916 komt niet aan bod. Er is kort aandacht besteed aan de maatschappelijke onrust aan het einde van de oorlog en tijdens de Rode Week, maar meer om het verhaal sluitend te maken. In geen van de artikelen worden de laatste oorlogsweken verder besproken dan op het gebied van voedselschaarste en mobilisatiemoeheid.

---

[178] Hazelbag, 'De invloed van de Harskamp-rellen op de positie van de officier', 228.
[179] Idem, 260.
[180] W.A.T. de Meester, *Gedenkboek van den Europeeschen oorlog in 1918-1919* (Leiden, 1919) en H. Brugmans (red.), *Nederland in den oorlogstijd. De geschiedenis van Nederland en van Nederlandsch-Indië tijdens den oorlog van 1914 tot 1919, voor zoover zij met dien oorlog verband houdt* (Amsterdam, 1920).

In *Gedenkboek van den Europeeschen oorlog in 1918-1919* schreef W.A.T. de Meester over de gebeurtenissen in Rusland en het feit dat de SDAP daaruit opmaakte dat ook in Nederland een revolutie zou plaatsvinden, maar de rol van de Harskamprellen of überhaupt de onrust in het leger is niet beschreven.[181] Harskamp kwam slechts ter sprake als oorzaak voor het aftreden van generaal Snijders.[182] Over de gevolgen van de Harskamprellen is niets vermeld. Daarentegen is de steunbetuiging aan koningin Wilhelmina op het Malieveld, uitgebreid beschreven.[183]

Zo summier als De Meester schreef over de onrust in het leger, zo uitgebreid was hij over de heldhaftige Nederlandse soldaat. Ondanks de economisch moeilijke omstandigheden, de mobilisatiemoeheid en de voortdurende dreiging van de oorlog, bleef Jan Soldaat op post voor zijn vaderland. Het lezen van het gedenkboek van De Meester schetst een rooskleurig beeld van Nederland en zijn inwoners tijdens de oorlog.

De in 1920 verschenen bundel *Nederland in oorlogstijd. De geschiedenis van Nederland en van Nederlandsch-Indië tijdens den oorlog van 1914 tot 1919, voor zoover zij met dien oorlog verband houdt*, besteedt ook geen aandacht aan de Harskamprellen en de Troelstra-revolutie. Hoewel in de bundel een artikel is opgenomen met daarin de kanttekening dat de Nederlandse bevolking veel ten onrechte klaagde, is er geen enkele kritische noot geplaatst bij het optreden van het Nederlandse leger in 1918.[184] In verschillende artikelen is het optreden van de militairen geprezen, zij hadden heldhaftig de wacht gehouden over Nederland in de donkere jaren. Vreemd genoeg schreef P.J. van Munnekrede, officier van de Generale Staf, in zijn artikel wel over de slechte toestand waarin het Nederlandse leger zich bevond tijdens de mobilisatie van 1914.[185] Door deze opmerking lijkt het snelle verloop van de mobilisatie nog rooskleuriger.

De twee andere gedenkboeken dateren uit de jaren dertig. Ook in deze boeken is niet uitvoerig gesproken over de Harskamprellen of de onrust in het leger in het algemeen. Opvallend is dat de conservatief-liberaal P.H. Ritter in zijn tweedelig gedenkboek stelde dat de rel-

[181] De Meester, *Gedenkboek van den Europeeschen oorlog in 1918-1919,* 97.
[182] Idem, 176.
[183] Idem, 97.
[184] C.K. Elout, 'De Nederlandse oorlogspsyche' in H. Brugmans (red.), *Nederland in den oorlogstijd. De geschiedenis van Nederland en van Nederlandsch-Indië tijdens den oorlog van 1914 tot 1919, voor zoover zij met dien oorlog verband houdt* (Amsterdam, 1920) 353-369, 368.
[185] P.J. van Munnekrede, 'De mobilisatie van de landmacht' in H. Brugmans (red.), *Nederland in den oorlogstijd. De geschiedenis van Nederland en van Nederlandsch-Indië tijdens den oorlog van 1914 tot 1919, voor zoover zij met dien oorlog verband houdt* (Amsterdam, 1920) 3-47, 5.

len in de Harskamp waren gestimuleerd door propaganda van Wijnkoop.[186] Een verder uitwerking ontbreekt. Ritter was van mening dat de Rode Week niet bij de Eerste Wereldoorlog hoorde, want deze voltrok zich na de wapenstilstand. Daarom nam hij de mislukte revolutie niet op in het gedenkboek.

In het gedenkboek ter ere van de uitgifte van het mobilisatiekruis is nadrukkelijk gesteld dat er niet over de rellen in de Harskamp gesproken wordt.[187] Waarschijnlijk omdat de rellen een smet op het blazoen van het Nederlandse leger vormden. Het mobilisatiekruis was een verlaat teken van waardering voor de vele duizenden militairen die de oorlogsjaren in mobilisatie hadden doorgemaakt. Het had geen pas om in een publicatie ter ere van de heldhaftige soldaat wandaden van het Nederlandse leger tentoon te spreiden. Dit alles neemt niet weg dat er in het boek wel kort aandacht is besteed aan de onrustige situatie in Nederland aan het einde van de oorlog. Hierbij valt te denken aan het aanstippen van de rellen in de Harskamp en de daaropvolgende revolutiepoging.

In het algemeen schenken de gedenkboeken veel aandacht aan de benarde economische situatie van Nederland tijdens de oorlog. Als vanzelf volgen hieruit thema's als voedselvoorziening, handel en het bestuur tijdens de oorlog, met name op nationaal niveau. Ook de gemobiliseerde soldaten nemen een groot aandeel in de gedenkboeken in. Dat er genoeg reden was om te mopperen in en op het leger komt in geen één boek aan de orde. De soldaten wordt de hand boven het hoofdgehouden. Als de onrust in het leger in oktober en november 1918 al ter sprake komt, wordt de lezer voor ogen gehouden dat de soldaten al vier jaar gemobiliseerd waren zonder in actie te komen.

Ook de in de memoires van Troelstra nemen de Harskamprellen een beperkte plaats in. Hoewel partijhistoricus W.H. Vliegen de rellen als begin van de revolutiepoging maakte, is Troelstra daar in zijn memoires niet duidelijk over. Uit zijn memoires blijkt het spagaat waarin Troelstra stond. Aan de ene kant werd hij door de radicalere SDP gedwongen een hardere toon in het parlement aan te slaan en aan de andere kant wilde hij zich niet tegen de regering verzetten buiten het parlement om. De sociaal-democraten moesten de macht zien te behouden en zo de anarchie van de communisten het hoofd bieden.[188] Waar de Wijnkoop de voedselrellen zag als aankondigingen van de revolutie, deed Troelstra deze af als het kraken van de oude maatschappij die met het einde van de oorlog moest veranderen in een nieuw, socialer

[186] P.H. Ritter jr., *De donkere poort. Een boek, behelzende tal van persoonlijke herinneringen van vooraanstaande mannen, stemmingsbeelden, indrukken, beschouwingen, belangrijke en onbelangrijke gebeurtenissen, verhalen en anecdoten over Nederland in de jaren 1914-1918* ('s-Gravenhage, 1931) 404.
[187] Nationale Bond 'Het mobilisatiekruis', *Herinneringsboek. 1914-1918* (1939) 55.
[188] P.J. Troelstra, *Gedenkschriften, deel 4* (Amsterdam 1931) 166.

Nederland.[189] De rellen op de Harskamp pasten precies in dit idee van verandering, maar waren geen startpunt van revolutie. De soldatenopstand was immers ongeorganiseerd en alleen te doen om de kwaliteit van het eten.[190]

Uit Troelstra's eigen herinnering is niet te destilleren dat Harskamp het begin was van een revolutie. Ook de socialistische biograaf J. Winkler weet de revolutie niet aan Harskamp of de oproer in het leger, maar aan de conservatieve regering. Deze had Troelstra in de loop van de oorlog zo getergd dat hij zich in november 1918 niet meer kon in houden.[191] De SDAP-voorman kon niet langer vasthouden aan de godsvrede als de regering niet inzag dat er hervormingen noodzakelijk waren. Helaas was de Nederlandse samenleving liever trouw aan de koningin dan aan de revolutie.[192] Uit het verhaal van Winkler spreekt een oprechte spijt dat de revolutie niet van de grond kwam. Maar hoe gekleurd deze korte biografie ook is, opvallend is de afwezigheid van de Harskamprellen of de algehele toestand in het leger. Er is kort aan gerefereerd en afgedaan als vorm van voedselopstand en mobilisatiemoeheid.[193]

[189] Troelstra, *Gedenkschriften,* 168-9.
[190] Idem, 170-1.
[191] J. Winkler, *Profeet van een nieuwe tijd. Leven en streven van Mr. Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam 1948) 100.
[192] Winkler, *Profeet van een nieuwe tijd* 106.
[193] Idem 97.

4. Conclusies

Vanuit verschillende hoeken van de Nederlandse samenleving werd gereageerd op de ongeregeldheden in de Harskamp. In de inleiding van deze scriptie is de vraag gesteld wat al deze reacties zeggen over de stemming in Nederland aan het einde van de Eerste Wereldoorlog. Er is een aantal conclusies te verbinden aan hetgeen hierboven beschreven is. Het doel van dit afsluitende hoofdstuk is het samenvoegen van de beschreven onderzoeksresultaten en het verbinden van enkele conclusies daaraan.

4.1 Kortstondige aandacht

In de kranten is slechts korte tijd aandacht voor de Harskamprellen. De eerste dagen vulden getuigenverslagen en beschouwende artikelen de kranten, maar al na de eerste week zwakte de berichtgeving af tot kleine feitelijke berichtjes. Na de derde week verdwenen de Harskamprellen uit de kranten om plaats te maken voor het revolutienieuws.

In de Tweede Kamer werd langer over de rellen in de Harskamp gesproken. Hieruit blijkt het verschil in waardering van de gebeurtenis. Redacteuren vulden hun kranten zo dat deze verkocht werden. In de Tweede Kamer werd niet gekeken naar de nieuwswaarde, maar naar de ernst van de situatie. Een opstandig leger vormde een potentieel gevaar. Het is daarom niet vreemd dat in het Interbellum nog naar de Harskamprellen werd verwezen als waarschuwend voorbeeld.

De na-oorlogse reacties zijn summier. De gedenkboeken lieten de rellen onbesproken en in het schrijven van en over Troelstra nam de Harskamp een zeer bescheiden rol in. De rellen vormden een smet op het blazoen van het heldhaftige leger. Het is daarom niet verwonderlijk dat in de jaren 1920 en 1930 niet of nauwelijks werd geschreven over de onrust in het leger. In de studie van Winter en Prost is een zelfde trend waar te nemen in de oorlogsliteratuur van de oorlogvoerende naties. De aandacht die de rellen kregen moet worden bezien in het licht van de Rode Week. Zonder de revolutiepoging had de onrust in het leger niet die waarde gekregen als nu het geval was.

4.2 Woorden maken sensatie

Zoals in hoofdstuk 2 is gebleken, is het moeilijk vast te stellen of er in de Harskamp muiterij heeft plaats gevonden. Gezien de definitie in het Militaire Strafrecht is er sprake van muiterij, mits het woord 'vereenigd' wordt gebruikt voor een verzameling militairen. Ook de reactie van het leger geeft geen uitsluitsel. De muiters zijn niet gestraft met de vastgestelde straffen en gezien de afwezigheid van krantenberichten over grote rechtszaken tegen de muiters, kan worden aangenomen dat defensie de zaak in de doofpot wilde stoppen. Desondanks schreven de kranten over de gebeurtenis met woorden als muiterij en muiters. Door het gebruik van deze woorden werd de situatie ernstiger en grootser dan deze in werkelijkheid was. Het is waarschijnlijk dat de berichten hebben bijgedragen aan de verdere onrust in het Nederlandse leger.

Gezien de definitie uit het woordenboek van 1914 is het niet vreemd dat de krantenartikelen gevuld werden met woorden als 'muiterij' en 'opstand'. De algemene betekenis was anders dan de strafrechtelijke definitie. Daarnaast speelde de binnen- en buitenlandse situatie een rol in de gebruikte bewoording. De bevolking was in afwachting van het einde van de oorlog. De economische situatie liet te wensen over. Revolutie, geweld en anarchie verplaatsten zich van het verre Rusland naar het dichtbij gelegen Duitsland. Is het vreemd dat in deze woelige tijd over opstandige soldaten wordt geschreven als over muiters?

Door het gebruik van het woord 'muiterij' leek de situatie ernstiger. Maar de opstanden in andere garnizoensplaatsen niet werden beschreven als muiterij, met uitzondering van de opstand in Amersfoort. Blijkbaar was de rel in de Harskamp van dusdanige grote dat het woord muiterij daar beter paste dan opstand of woeling.

4.3 Terminologie

De eerste berichten in de pers over de Harskamprellen deden de samenleving opschrikken. Er had een ernstig oproer plaatsgevonden onder de militairen. Na enkele dagen zwakte de ernst van de situatie af. De Harskamprellen waren een logisch te verklaren opstootje en waren niet meer dan een uiting van mobilisatiemoeheid. Hoewel alle artikelen spraken over muiterij of opstand klonk er geen angst in door. De rellen werden niet beschouwd als een gevaar voor de samenleving en een mogelijk begin van een onrustige tijd. De relatie tussen de opstand en een revolutie was in de kranten niet te vinden.

De pers hanteerde begrippen als 'muiterij', 'opstand' en 'oproer' door elkaar. De ernst van deze terminologie werd afgezwakt door de inhoud van de artikelen. De aanwezigheid van

doden en gewonden werd ontkend en de weergave van de oorzaken maakte de rellen een logisch te verklaren verschijnsel. Alleen de orthodox-gereformeerde kranten maakten van de rellen een straf van God voor het afdwalen van Nederland van de rechte weg.

Het gebruik van grote woorden in de kranten is te verklaren uit de onzekerheid van het moment. Een leger dat in opstand komt in oorlogstijd, met een dreigende revolutie in Duitsland is een ernstiger gebeurtenis dan een opstand in vredestijd waarin geen dreiging uitgaat van het buitenland. Desondanks blijft de Harskamp-opstand aangeduid als muiterij, ook als alle feiten van de gebeurtenis bekend zijn. Dit komt door de definitie van het woord in het woordenboek. De juridische betekenis moet hierbij buiten beschouwing worden gelaten.

In de Tweede Kamer werd in eerste instantie ook op de rellen gereageerd als een vervelend, maar niet ernstig voorval. Pas door de debatten kreeg de opstand een diepere betekenis. Omdat spoedig was gebleken dat de onrust in het leger te verklaren en op te lossen was, leken de Harskamprellen van weinig betekenis. Zeker omdat al voor de opstand de conclusie was getrokken dat hervormingen in het leger noodzakelijk waren. De rellen illustreerden dat die hervormingen sneller doorgevoerd moesten worden.

Waar in de pers het belang van de rellen afzwakte naar mate de tijd verliep, nam in de Tweede Kamer de betekenis juist toe. De Harskamprellen kwamen symbool te staan voor de verdorvenheid van het leger en de roep om drastische, sociale, hervormingen. De angst dat het leger in opstand kwam en een mogelijke revolutie niet zou neerslaan, nam toe naarmate de debatten van de Harskamp opschoven naar de toestand in het leger in het algemeen. De opstand werd synoniem van noodzakelijke hervormingen, maatschappelijke onrust en revolutiedreiging. Ook in later jaren werden de rellen geassocieerd met te voorkomen onrust in het leger.

4.4 Stemming

Op de keeper beschouwd stelden de Harskamprellen weinig voor. Door de binnenlandse en buitenlandse spanning en onzekerheid werden ze door de socialisten en communisten belangrijk. Opstand in het leger terwijl Duitse troepen bij hun terugtocht Nederlandse bodem dreigde te schenden, was gevaarlijk. Daarnaast deed de suggestie dat de militairen waren beïnvloed door socialistische denkbeelden, angst voor een revolutie zoals in Rusland en Duitsland, aanwakkeren. De mededeling dat de soldaten slechts boos waren over het intrekken van de verloven, honger hadden en oorlogsmoe waren, deed die angst niet afzwakken.

Toen het revolutiegevaar voor Nederland geweken was, verdwenen de Harskamprellen

naar de achtergrond. Alleen het refereren aan en doorvoeren van de legerhervormingen herinnerde aan de onrust in het leger. Het is daarom de vraag hoe groot het belang is dat aan de rellen moet worden gehecht. Door de algemene stemming in Nederland werd de Harskampopstand groter dan ze in werkelijkheid was. Het feit dat na de Rode Week nauwelijks meer aan de rellen is gerefereerd, verklaart de onderbelichte positie van de Harskamprellen in de literatuur.

De reacties op de opstand geven de stemming in Nederland aan het einde van de Eerste Wereldoorlog, weer. In die zin moet er belang aan de gebeurtenis worden gehecht. Zonder het naderende einde van de oorlog, de slechte economische omstandigheden, de dreiging van schending van de neutraliteit en een socialistische revolutie hadden de Harskamprellen nooit deze aandacht gekregen.

5. Bron- en literatuurverantwoording

5.1 Primaire bronnen

Kranten en tijdschriften

Algemeen Handelsblad

Het Centrum. Dagblad voor Utrecht en Nederland

De Heraut. Voor de Gereformeerde Kerken in Nederland

De Nederlander. Dagblad tot verbreiding van christelijk-nationale beginselen

Nieuwe Rotterdamsche Courant

Militaire Spectator

De Tribune. Revolutionair Socialistisch Volksblad

De Tijd. Godsdienstig-staatkundig dagblad

Het Volk. Dagblad voor de arbeiderspartij

De Waarheidsvriend

Archieven

Nationaal Archief, Den Haag, Generale Staf (Algemeen Hoofdkwartier), 1914-1940, nummer toegang 2.13.70, inventarisnummer 5. Rapport van de Commissie tot onderzoek van de ongeregeldheden in de Legerplaats bij Harskamp, ingesteld ingevolge aanschrijving van den Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht van 27 oktober 1918.

Onderzoeksrapport Kamercommissie

Jonge, B.C. de, *Verslag van de commissie tot onderzoek naar de ontevredenheid in het leger* (Den Haag 1919).

Notulen Tweede Kamer

Verhandelingen van de Tweede Kamer (www.statengeneraaldigitaal.nl)

5.2 Secundaire bronnen

Internet

http://www.encyclo.nl/begrip/muiterij (05-07-2013).

http://en.wikipedia.org/wiki/Christmas_truce (04-09-2013).

Artikelen

Andriessen, H., 'De invloed van de Britse blokkade en de Duitse duikbootoorlog op de neutraliteitshandhaving door Nederland', in M. Kraaijestein en P. Schulten (eds.), *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (2007) 144-170.

Blom, R.L., 'De revolutiepoging van Troelstra in november 1918. Over socialisten, rode militairen en soldatenraden', in J.H.J. Andriessen, L. Dorrestein en P. Pierik (red.), *De Grote Oorlog – kroniek 1914-1918. Essays over de Eerste Wereldoorlog, deel 17* (Soesterberg 2008) 119-136.

Boshart, M., 'De Muiterij op de 'Zeven Provinciën'', in *De Uilenspiegel*, 3 februari 1963.

Dam van Isselt, W.E. van, 'De geest in het leger en de burgerwachten', *Militaire Spectator* 88 (1919) 147-170.

Elout, C.K., 'De Nederlandse oorlogspsyche' in H. Brugmans (red.), *Nederland in den oorlogstijd. De geschiedenis van Nederland en van Nederlandsch-Indië tijdens den oorlog van 1914 tot 1919, voor zoover zij met dien oorlog verband houdt* (Amsterdam, 1920) 353-369.

Hazelbag, L.J., 'De invloed van de Harskamp-rellen op de positie van de officier', in J.H.J. Andriessen, M. Ros en P. Pierik (red.), *De Grote Oorlog – kroniek 1914-1918. Essays over de Eerste Wereldoorlog, deel* 7 (Soesterberg 2005) 227-265.

Janssens, R., 'Nuances in neutraliteit: Het optreden van de Koninklijke marine in Nederland en Nederlands-Indië tijdens de Eerste Wereldoorlog', in H. Binneveld (ed.), *Leven naast de catastrofe. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (2001) 27-36.

Klemann, H., ´Ontwikkeling door isolement. De Nederlandse economie 1914-1918', in M. Kraaijestein en P. Schulten (eds.), *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (2007) 271-309.

Klinkert, W., ‘Met de pen of met het zwaard. Militaire middelen en de verdediging van de neutraliteit 1910-1914’, in H. Binneveld (ed.), *Leven naast de catastrofe. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (2001) 13-26.

N.N., ‘Muiterij mogelijk door slap optreden marine. Affaire ‘De Zeven Provinciën’ 4 februari 40 jaar geleden’, *Reformatorische Dagblad,* 2 februari 1973.

Lamb, D., ‘Mutinies’, 2005. (http://libcom.org/history/1917-the-etaples-mutiny (05-07-2013)).

Loos, W.J., ‘1918. De revolutie die niet doorging en de bijzondere vrijwillige landstorm’, in J.H.J. Andriessen, M. Ros en P. Pierik (red.), *De Grote Oorlog – Kroniek 1914-1918. Essays over de Eerste Wereldoorlog, deel 8* (Soesterberg 2005) 155-163.

Munnekrede, P.J. van, ‘De mobilisatie van de landmacht’ in H. Brugmans (red.), *Nederland in den oorlogstijd. De geschiedenis van Nederland en van Nederlandsch-Indië tijdens den oorlog van 1914 tot 1919, voor zoover zij met dien oorlog verband houdt* (Amsterdam, 1920) 3-47.

Roodt, E. de, ‘Vluchtelingen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog’, in J.M. Goris (red.) *De Kempen en de Eerste Wereldoorlog* (2008) 17-26.

Schulten, J., ‘Fussilés pour l’exemple. De Franse en Engelse militaire rechtspraak tijdens de Eerste Wereldoorlog’, in J.H.J. Andriessen en P. Pierik (red.), *De Grote Oorlog – kroniek 1914-1918. Essays over de Eerste Wereldoorlog, deel 15* (Soesterberg 2007) 72-127.

Snapper, F., ‘De bedreiging door Duitsland van Nederland in de Eerste Wereldoorlog’, in J.H.J. Andriessen, M. Ros en P. Pierik (red.), *De Grote Oorlog – kroniek 1914-1918. Essays over de Eerste Wereldoorlog, deel 1* (Soesterberg 2002) 284-302.

Wielinga, M., ‘De muiterijen in het Franse leger in 1917’, in J.H.J. Andriessen, M. Ros en P. Pierik (red.), *De Grote Oorlog – kroniek 1914-1918. Essays over de Eerste Wereldoorlog, deel 4* (Soesterberg 2004) 85-104.

Literatuur

Abbenhuis, M., *The art of staying neutral. The Netherlands in the First World War 1914-1918* (Amsterdam 2006).

Blom, J.C.H., *De muiterij op de Zeven Provinciën. Reacties en gevolgen in Nederland,* (Amsterdam 2005).

Blom, R.L. en T. Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18* (Soesterberg, 2004).

Boon, T. den, en D. Geeraerts (red.), *Van Dale. Groot Woordenboek van de Nederlandse Taal* (Utrecht 2005) 2221 (deel 2).

Boshart, M., *De muiterij op de Zeven Provinciën,* (Amsterdam 1978).

Dale, J.H. van, *Van Dale's groot woordenboek der Nederlandsche taal* (Leiden 1914).

Dijk, J.J.C. van, P.P.C. Collette en J.V. van Dijck, *Wetboek van militair strafrecht en wet op de krijgstucht* (Alphen aan den Rijn 1922).

Hagen, P., *Politicus uit hartstocht. Biografie van Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam 2010).

Keegan, J., *De Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2006).

Koch, K., *Een kleine geschiedenis van de Grote Oorlog 1914-1918* (Amsterdam 2010).

Kossmann, E.H., *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België (Deel 2: 1914-1980)* (Amsterdam 2005).

Kruizinga, S., *Economische politiek. de Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij (1914-1919) en de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 2011).

Meester, W.A.T. de, *Gedenkboek van den Europeeschen oorlog in 1918-1919* (Leiden, 1919).

Moeyes, P., *Buiten Schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2001).

Nationale Bond 'Het mobilisatiekruis', *Herinneringsboek. 1914-1918* (1939).

Ritter jr., P.H., *De donkere poort. Een boek, behelzende tal van persoonlijke herinneringen van vooraanstaande mannen, stemmingsbeelden, indrukken, beschouwingen, belangrijke en*

onbelangrijke gebeurtenissen, verhalen en anecdoten over Nederland in de jaren 1914-1918 (’s-Gravenhage, 1931).

Roodt, E. de, *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel 2000).

Scheffer, H.J., *November 1918. Journaal van een revolutie die niet doorging* (Amsterdam 1984)

Smit, C., *Nederland in de Eerste Wereldoorlog (1899-1919) Derde deel: 1917-1919* (Groningen 1973).

Smith, L.V., *Between mutiny and obedience. The case of the French Fifth Infantery Division during World War I* (Princeton 1994).

Staarman, A., *Verre van Vredig. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Delft 2004).

Tames, I.M., *‘Oorlog voor onze gedachten’. Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat, 1914-1918* (Hilversum, 2006).

Troelstra, P.J., *Gedenkschriften, deel 4* (Amsterdam 1931).

Winkler, J., *Profeet van een nieuwe tijd. Leven en streven van Mr. Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam 1948).

Winter, J. en A. Prost, *The Great War in History. Debates and Controversies, 1914 to the Present* (Cambrigde 2005).

Wijne, J.S., *De ‘vergissing’ van Troelstra* (Hilversum 1999).

6. Bijlagen

6.1 Grievenlijst van onderzoekscommissies

Onderstaande is letterlijk overgenomen uit de twee onderzoeksrapporten naar aanleiding van de Harskamprellen en de onrust in het Nederlandse leger. De lijst bevat alle grieven die geuit zijn tegen de onderzoekscommissie in verband met de Harskamprellen.

'Kort samengevat betroffen de grieven het volgende:

1. De meening, dat soldaten hun plaats zouden hebben moeten inruimen voor buitenlandsche vluchtelingen.
2. De regeling van de bijzondere verloven. Welgestelde bedrijfsleiders kregen soms maanden achter elkaar verlof en reisden op rijkskosten; daglooners etc. kregen geen of weinig verlof.
3. Het langdurig verblijf in de Legerplaats. Men dacht, dat dit voor straf was, vanwege het gebeurde te Apeldoorn.
4. Het intrekken der verloven op 23 October 1918.
5. Onvoldoende voeding.
6. De wacht kreeg eerst na aflossing warm eten.
7. Het zoogenaamde zwakkelingenappèl, ingesteld voor dronkaards. De namen werden aan de burgemeesters bekend gemaakt en soms door deze gepubliceerd en de vergoeding ingehouden.
8. De bewegingsvrijdheid. Men verzocht eenige uitbreiding daarvan, bijv. van Zaterdagochtend tot Zondagavond, of wel van Zaterdagmiddag tot Maandagochtend. Zij, die van bewegingsvrijheid gebruik maakten, waren door den grooten afstand slechts enkele uren thuis en betaalden veelal f 5 à f 6 voor de reis.
9. Het gebrek aan zeep.
10. De inhouding op de soldij, wegens vergoeding van door anderen begane diefstallen van rijksgoederen. Behalve de gewone korting werd tevens de mobilisatie-toelage ingehouden.
11. Enkele gevallen van onheusche behandeling door een officier.
12. Het inwinnen van adviezen door den compagniescommandant bij de bemiddelingsbureaux voor bijzondere verloven. Deze adviezen zouden vaak willekeurig en onbillijk

geweest zijn. De bureaux gingen soms bij veldwachters te rade. Men wenschte, dat de compagnies-commandant ter plaatse advies kon inwinnen.

13. De cantine. Er werd geklaagd over de duurte van de artikelen in de cantine. De prijzen te Millingen en die in de winkels in den omtrek waren lager, terwijl de algemeene klacht was, dat het beheer van den pachter te wenschen overliet. Ook was de cantine slecht voorzien van gewilde artikelen.
14. De onderofficieren beklaagden zich over het feit, dat militairen beneden dien rang hun in de Legerplaats niet den groet behoefden te brengen, o.a. niet op den Rijksweg, die door het kamp loopt. Dit zou ten gevolge hebben gehad, dat ook buiten het kamp de onderofficieren niet werden gegroet, hetgeen de tucht zou ondermijnen.

Omtrent zij het volgende aangeteekend:

Grief 1 heeft geen betrekking op de Harskamp.

Grief 2 (in verband met grief 12) was geen bijzonderheid van de Harskamp, maar trad daar meer op den voorgrond dan elders, omdat te Harskamp het meerendeel der soldaten niet tot den gegoeden boerenstand behoorde, doch tot die der arme daglooners met een klein stukje land.

Grief 3 was van te meer beteekenis, doordat de manschappen, die bij de ongeregeldheden van 1915 aanwezig waren, in Oct. 1918 allen vertrokken waren, zoodat het mogelijk was, dat de toenmalige bewoners zich onrechtvaardig behandeld dachten, omdat zij aan die vroegere gebeurtenissen niet schuldig waren. Het is niet bekend, dat zij daarover ooit hebben geklaagd.

Grief 6 ware gemakkelijk op te heffen geweest, indien men er slechts over gesproken had.

Grief 7 kan alleen zijn uitgegaan van hen, die gestraft zijn geworden voor dronkenschap. Dit appèl werd ingesteld door den vorigen regiments-commandant en werd destijds geprezen.

Grief 8. De vraag om uitgebreider bewegingsvrijheid zou te staan zijn gekomen op het verlies van een weekdag voor oefeningen en andere diensten. Het is waar, dat zonder die uitbreiding de menschen in het kamp niet veel hadden aan bewegingsvrijheid, die van veel waarde was voor gunstiger gelegerden. Daarentegen hadden zij juist daarom bij elk periodiek verlof twee dagen meer, aangezien de reisdagen niet meetelden.

Grief 9 was een gevolg van den algemeenen toestand; de distributie van zeep was overal zeer bezwaarlijk.

Grief 10. Hieraan was niet gemakkelijk tegemoet te komen. Wanneer de uitrusting van een man verdwijnt en hij is er dan mee af te verklaren, dat zijn zaken zijn gestolen, dan zou het Rijk weldra voor groote bedragen komen te staan. Over dit punt zal later nog gehandeld worden.

Grief 11. Slechts één geval is bekend geworden van een kapitein, die in zenuwachtigheid wel eens grof was in zijn uitdrukkingen, doch overigens goed voor zijn minderen opkwam. Intusschen is zijn naam aan het korps medegedeeld. Overigens werd *niet* over onheusche behandeling geklaagd.

Grief 14. Over den militairen groet wordt op bladzijde 41 afzonderlijk gehandeld.

Blijven de Grieven 4, 5 en 13.

Over de eerste is reeds gesproken. *Zij wordt al de hoofdreden beschouwd*. (Zie blz. 15 onderaan.)

Men schreef de ontevredenheid over het intrekken der verloven vooral daaraan toe, dat men van de noodzakelijkheid om die maatregel te treffen niet overtuigd was. Bijna nergens heeft men getracht den troep daaromtrent in te lichten. De officieren verklaarden echter, dat zij zelve evenmin inlichtingen hadden ontvangen.

Wat Grief 5 betreft, gebleken is, dat er werkelijk wel geklaagd werd over te weinig eten. Dit moet hoofdzakelijk in de aardappelen worden gezocht.

Het ration was 1½ K.G. per man en per dag, waarop aardappelen werden verstrekt, en dus zoo groot als was toegestaan. Kwam het een enkele keer voor, dat zij minder goed waren – volgens het keukenpersoneel was dit uitzondering – dan was er in het kamp steeds een voorraad aanwezig, waaruit het ration kon worden en werd bijgevuld, en den volgende dag werd dan zooveel bijgefourageerd als den vorigen ondeugdelijk was gebleken.

Het ration schijnt heel wat en *toch was het voor de Harskamp-bewoners niet groot.* Zij waren bijna zonder uitzondering plattelandsbewoners, wier hoofdvoedsel aardappelen is, waarvan zij gewoon zijn zooveel te eten als zij lusten. Eten wordt door deze weinig ontwikkelde menschen het meest gewaardeerd. In andere garnizoenen en kantonnementen heeft men bovendien de bevolking, van wie velen nog iets krijgen, wat in deze afgelegen streek niet bestaat.

Waar de manschappen alleen op het ration waren aangewezen, meent de Commissie, *dat eene verhooging van het aardappelenration voor de Harskamp gewenscht ware geweest*.

Ten slotte grief 13.

Vroeger gaf de cantine een waardevolle aanvulling, doch zij leverde laatstelijk niet

veel meer. De cantine was verpacht en de pachter maakte er – volgens de mededeelingen – niet veel werk meer van. Volgens anderen kon hij ook niet veel meer krijgen, om dit met winst te verkoopen, vooral ook door de kosten van het vervoer over zoo grooten afstand.'[194]

[194] De Jonge, *Verslag van de commissie tot onderzoek naar de ontevredenheid in het leger,* 16-7.